

רבעון הפורום לחשיבה אזורית כרך 1, גליון 2, 2016

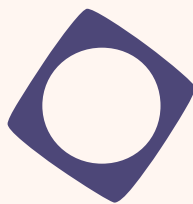
דמוגרפיה, פליטים וזהות במזרח התיכון המשתנה

עורך: אסף דוד

שורוק שורוק

מבט על ישראל והמזרח התיכון

שורוק שרוק

מבט על ישראל והמזרח התיכון

דבר העורך

במזרח התיכון, כדאי לתאר את מערכת הלחצים הדמוגרפיים הקובעים את גבולותיהן ואת הווייתן של מדינות באזור, ולשרטט לא רק את הבעיות והמצוקות הקשות של קהילות שונות אלא גם פתרונות אפשריים המסתמנים בהקשר זה. **מרזוק אלחלבי** פותח את הגליון בסקירה מהירה של גלי ההגירה הכפויה במזרח התיכון במאה השנים האחרונות. הגל הראשון חפף להסכמי סייקס-פיקו משנת 1916 שיצרו את מדינות הלאום באזור, הגל השני נבע מהתבססותן של המדינות הללו, והגל השלישי, הנוכחי, הוא תולדה של קריסת הסדר המדינתי של סייקס-פיקו. אלחלבי סבור כי הפליטות וההגירה הכפויה במזרח התיכון בן זמננו תשרטט את גבולותיהן של מדינות חדשות אשר יצמחו על חורבותיהן של אלה שתקרסנה. אף שאוכלוסיות הגמוניות ומדוכאות מחליפות תפקידים ביניהן, כולן מבקשות לעצמן כוח

הגליון השני של כתב העת של הפורום לחשיבה אזורית, שורוק, עומד בסימן דמוגרפיה, פליטים וזהות במזרח התיכון בן זמננו. מספר מעמיתות ועמיתי המחקר של הפורום מבקשים לענות, כל אחד בתחומו, על השאלה כיצד מושפעות המדינות והאוכלוסיות במזרח התיכון המודרני מנדידה והגירה כפויה של מאות אלפי ומיליוני אנשים. בין המדינות באזור ישנן כאלה המתמודדות עם השלכותיהם של גלי הגירה חיצונית ופנימית שכמעט כולם התחוללו לפני עשרות שנים, כמו ישראל וירדן, וכאלה המתמודדות עם קריסתה, או כרסומה, של המערכת המדינתית עצמה, עם הגירה ותמורה דמוגרפית עצומה, ועם עלייתן של תביעות טריטוריאליות וזהותיות של מיעוטים וקהילות, כמו במקרה של עיראק וסוריה.

אף שמוקדם מדי להספיד את המערכת המדינתית

אורנה כהן מראה כיצד בישראל פנימה יכולה הממשלה לתקן את העוול המתמשך, שכבר זכה להכרה ממסדית, בעניין עקורי הכפרים איקרית ובירעם שבצפון המדינה. במשך שנים מנו גורמים שונים בממסד הישראלי מספר קשיים וחששות בנוגע לשיבת ה"פליטים הפנימיים" הללו למקומות היישוב המקוריים שלהם: הסיבה הביטחונית, החשש מתקדים, וגורלם של יישובים יהודיים שהוקמו במקומות מושבם של העקורים לפני שנת 1948. כהן סבורה כי לכל אחד מהחששות הללו יש מענה וכי כל השחקנים הרלוונטיים יכולים, אם ירצו, למצוא הסדר שיש בו פשרה הרדית ומזעור מקסימלי של הנזק הן לעקורי שני הכפרים הללו הן ליישובים היהודיים שנבנו על חלק מאדמותיהם.

ערן צדקיהו מסב את המבט מהפליטים לאופן ניהולה של הרמוגרפיה שבין הים לנהר. יחסי השליטה של היהודים על הערבים הוסדרו, ובשנים האחרונות ביתר שאת, באמצעות ניתוקן ופיצולן של האוכלוסיות הפלסטיניות זו מזו לכדי מובלעות הנשלטות ישירות או בעקיפין על ידי ישראל. צדקיהו בוחן את החברה הפלסטינית בירושלים ומראה כיצד יצרה ישראל כאוס שהפך את המזרח-ירושלמים לאוכלוסיה הפלסטינית האלימה ביותר תחת שלטונה של ישראל. הקמת מועצה אזורית ישראלית נפרדת לשכונות הפלסטיניות בירושלים אשר מעבר לגדר ההפרדה, הצעה שגורמים בימין מקדמים אותה, מאפשרת את "הפרשת" הפלסטינים החיים בשכונות הללו לשליטה פלסטינית במישורין (וישראלית בעקיפין) מבלי לוותר על ההתנגדות

ושליטה בשיטת תפוס כפי יכולתך, והכאוס האזורי מאפשר את המאבקים האלימים ומלבה אותם. המזרח התיכון, סבור אלחלבי, נראה עתה יותר מתמיד כקו יצור של זוועות, הרס, הגירה כפויה ומדינות חדשות.

יאיר ולך ממקד את הגליון, ראשית, באוכלוסיה הוותיקה של הפליטים הפלסטינים, שבה עוסקים, בצורות שונות, שני מאמרים נוספים. האם "זכות השיבה" של פליטים פלסטינים לישראל היא אכן מכשול בלתי עביר, כפי שטוענים גם תומכי רעיון שתי המדינות? ולך סבור שלא בהכרח. הסיכוי שהפלסטינים "יוותרו" על זכות השיבה אמנם דומה לסיכוי שממשלת ישראל תתכחש לאתוס של שיבת ציון, אולם רעיון השיבה הפלסטיני וקשת התפיסות והשאיפות הגלומות בו מאפשרות, לדעתו של ולך, הכרה בעוול ובתיקונו באופן שלא יאיים על החברה היהודית-ישראלית.

יוני מנדל בודק את השימוש של ממשלות הימין בישראל בשנים האחרונות בפליטים ובמהגרים היהודים מארצות ערב, במטרה לאזן את התביעות הפלסטיניות לשיבה ולפיצויים לפליטים הפלסטינים. מנדל סבור כי המרחב הפוליטי הישראלי, בעיקר האשכנזי והימני, משתמש ב"קלף" היהודי-ערבי לא כדי להעלות על נס את המורשת היהודית-הערבית, לשנות את מערכת החינוך, או לקדם את היחסים בין יהודים לערבים, אלא בעיקר מתוך רצון נצלני ותועלתני לנגח דרישות פלסטיניות ולהתרחק מכל כניסה לדיון מהותי על הפליטים הפלסטינים, מחנות הפליטים, זכות השיבה, הרכוש הנטוש והקרקעות הפלסטיניות.

הולכים ומתחדדים באופן ניכר לנוכח התמורות הדמוגרפיות העצומות בשטחה הריבוני. למעשה, השאלות המאיימות ביותר על המשטר ההאשמי והאליטה השלטונית הירדנית אינן עוד "מיהו פלסטיני" ו"האם ומתי תקום מדינה פלסטינית בת-קיימא", אלא "מיהו ירדני" ו"כיצד תישאר ירדן עצמה מדינה בת-קיימא".

אליזבט צורקוב מעתיקה את הריון לשכנה מצפון, סוריה, שלא שרדה את המהפכות הערביות כְּמדינה וקרסה. החברה הסורית מחולקת כיום לאזורים גיאוגרפיים, עדות, תפיסות פוליטיות ומעמדות שונים. תוך דיון מפורט בקהילות ובשחקנים השונים המאכלסים את סוריה כיום ושולטים בה, מעריכה צורקוב כי גם אם אחד מהכוחות הלוחמים יצליח להשתלט על המדינה, או אם יושג הסכם שיביא לסיומה של המלחמה, סוריה תורכב מקהילות במצב של פוסט-טראומה המחזיקות בנרטיבים שונים ושטופות תאוות נקם וחשדנות הדדית. צורקוב סבורה כי עוד ארוכה מאוד הדרך לזהות סורית ולנרטיב לאומי חדש שיהיו מסוגלים להכיל בתוכם את כל הקבוצות המרכיבות את סוריה כיום.

עידן בריר חותם את הגליון בעיראק – מדינה שלא החזיקה מעמד כירדן אך גם לא קרסה כסוריה. עיראק מצליחה להחזיק שלטון מרכזי שעבר מידי הרוב (הסוני) למיעוט (השיעי), אוטונומיה מתפקדת של המיעוט הכורדי, ולצדם שלל קהילות מתעוררות של מיעוטים לאומיים, אתניים ודתיים שהוכו ודוכאו במשך עשרות שנים ועתה מעלות תביעות טריטוריאליות הסותרות או מוציאות זו את זו. בריר מסביר כי אירועי

הישראלית לביטול ריבונותה של המדינה ולו בשטחים שבהם היא ריקה מתוכן. אולם צדקיהו מסביר כי בניגוד לשטחים, בשכונות הירושלמיות שמעבר לגדר אחראית ישראל לכאוס התשתיתי, החברתי והפוליטי ולהעדר ההנהגה שמתבטאים היטב ב"אינת'פאדת הסכינים".

דותן הלוי בוחן את הזהות הפלסטינית לא רק בהיבט הקהילתי והדמוגרפי שלה, אלא גם בהיבט הגיאוגרפי. הוא סבור כי העיר החדשה כְּנַאפִי, ספינת הרגל של הרשות הפלסטינית בשטחים, היא נסיון לפתוח דף חדש בהיסטוריה האורבנית הפלסטינית. הלוי מסביר כי בחכמה רבה בחר יזם הפרויקט שלא לנסות לשחזר את יפו הערבית, לשעתק את רמאללה או לבנות מנהטן פלסטינית, אלא דווקא להקים עיר מגורים לבני המעמד הבינוני הנוכחי, דור של משפחות פלסטיניות צעירות שרואות את עתיד ילדיהן במדינה פלסטינית מודרנית. שמה של העיר ושם שכונותיה מעצבים מציאות חדשה: לא עוד מאבק מזויין אלא חיבור לטבע ולמורשת ההיסטורית.

שלושת המאמרים הנותרים בגליון דנים בסוגיות של פליטים, זהות ודמוגרפיה במדינות השכנות. **אסף דוד** בוחן את האוכלוסיה הפלסטינית בירדן, שרובה פליטים, עקורים וצאצאיהם, ושואל כיצד הם מוגדרים על ידי המדינה ומגדירים אותה. בהתחשב במאות אלפי הפליטים שנמלטו לירדן מעיראק ומסוריה בעשור האחרון, סבור דוד כי ירדן של היום שונה כמעט בכל מובן אפשרי מירדן של תחילת האלף. האתגרים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים שעמם מתמודדת הממלכה, ובעיקר האליטה והאוכלוסיה העבר-ירדנית,

השנים האחרונות קלעו את המיעוטים בעיראק למצוקה קיומית, שהובילה לבלבול מושגי רב ולתביעות שיש בהן מרכיבים של סיוע מדיני וצבאי בין-לאומי, ריבונות טריטוריאלית על פי המודל הלאומי-המערבי וזכויות היסטוריות של עם במולדתו. בריר סבור כי רדיפתם השיטתית של המיעוטים בעיראק יכולה להיפתר רק במסגרת היחידה שיש בה הגיון גיאוגרפי, בטחוני, פוליטי ובין-לאומי: "מישור ניווה". זו תהיה פשרה כואבת על דרישותיהם המקסימליסטיות של המיעוטים במדינה, אך במציאות הנוכחית בעיראק ובאזור מוטב להם ציפור אחת ביד משתיים על העץ.

בתחילת הדרך חשבנו כי נוכל להוציא את "שורוק" ארבע פעמים בשנה. מחשבה זו התבררה כאופטימית ויומרנית מדי, לאור אתגרי המחקר והכתיבה הסדירה של חוקרות וחוקרי הפורום, ובעיקר לאור הצמיחה האדירה בנפח הפעילות התקשורתית של הפורום בשנת פעילותו הראשונה והתרחבותנו לקורסים והרצאות לגורמים שונים ולקהל הרחב. אנו מקווים להוציא שני גליונות של שורוק בשנת 2016 ולהתייצב על המספר הזה בשנים הבאות, אנשאללה.

בהזדמנות זו אנו מבקשים להודות לאנשי מרכז מולד על תמיכתם האיתנה והרציפה, וכן לקרן היינריך בל ולקרן רוזה לוקסמבורג על סיוען. תודה מיוחדת למיכאל מנקין, מנכ"ל מרכז מולד, לשרון שחף, מנהלת המחלקה ליחסי ציבור במרכז, וליוסי ברקוביץ' על העיצוב היפה של תוצרי הפורום, ובכלל זאת גליונות שורוק.

1 המזרח התיכון כקו יצור של פליטים

מרזוק אלחלבי
עמ' 9

הפליטות וההגירה הכפויה במזרח התיכון תשרטט את גבולותיהן של מדינות חדשות אשר יצמחו על חורבותיהן של אלה שתקרסנה. די במבט אל המתרחש במרחב של סוריה-עיראק כדי להבין את עומק התופעה ואת כוונותיהם של מחולליה: חתירה להגמוניה באמצעות טיהורים אתניים ויישוב אוכלוסיות שהובאו מבחוץ. המזרח התיכון נראה עתה כקו יצור של זוועות, הרס, הגירה כפויה ומדינות חדשות.

2 זכות השיבה לפליטים הפלסטינים: האמנם מכשול בלתי עביר?

ד"ר יאיר ולך
עמ' 14

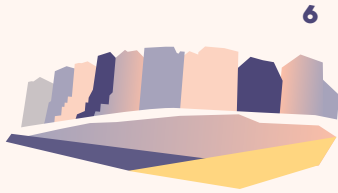
המעוניינים בהסדר עם הפלסטינים מתבקשים ללמוד לעומק את תפיסת השיבה הפלסטינית ואת קשת התפיסות והשאיפות שמגולמות בתוך מונח זה. הפלסטינים לא "יוותרו" על זכות השיבה כשם שממשלת ישראל לא תתכחש לאתוס של שיבת ציון, אולם אפשר לענות על המאוויים הפלסטינים להכרה בעוול ולתיקונו בצורה שלא תאיים על החברה היהודית-ישראלית.

3 היהודים-הערבים כ"ג'וקר" של הממסד הישראלי

ד"ר יוני מנדל
עמ' 18

אבדן המורשת והרכוש היהודי בארצות ערב הוא מוחשי, אולם כאשר ישראל מרוממת את דמותו ואת רוחו של היהודי-הערבי בעיקר במטרה להשפיל את הסיפור הפלסטיני, נדמה שאפליית המזרחים רק מתחזקת. למעשה, מדינת ישראל מודיעה לעולם כי לו תוכרח לקחת אחריות ולהשתתף בפתרון בעיית הפליטים הפלסטינים, המזרחים הם אלה שיספקו שוב את המבוקש - הפעם בדמות מכירת ההיסטוריה שלהם.

6

**רְוַאבִּי: זהות עירונית
פלסטינית חדשה**

דותן הלוי
עמ' 35

העיר הפלסטינית החדשה שליד ראמאללה, רואבי, נתפסת בעיני יזמיה כהזדמנות פז להעלות את ההיסטוריה האורבנית הפלסטינית על נתיב חדש, בדרך למדינה עתידית. בוני העיר מבקשים לנתק את חוויית המגורים בעיר המתקדמת מהכפריות הפלסטינית, מהערים הפלסטיניות המסורתיות ומעולם המושגים הטעון של הסכסוך.

5

**מחוץ לגדר,
מקורות חמור**

ערן צדקיהו
עמ' 29

בזמן שהשיח הציבורי על הסכסוך הישראלי-פלסטיני מתנהל במסגרת הרעיונות של מדינה אחת או שתיים, ממשלת הימין מממשת את חזון ה"הרגעה" של בנט - שימוש במסגרת של אוסלו להשגת שליטה עקיפה במובלעות מוחלשות ומפוצלות בשטחים. בשנים האחרונות מיושמת מדיניות הניתוק והפיצול בשכונות הירושלמיות שמעבר לגדר. כך הפכו המזרח-ירושלמים לקבוצה הפלסטינית העוינת ביותר את ישראל, שבקרבה נרשמה התמיכה הגבוהה ביותר בפעילות אלימה נגד הכיבוש.

4

**החזרת עקורי איקרית
ובירעם: צעד בונה אמון**

ד"ר אורנה כהן
עמ' 24

בחודשים האחרונים התנער ראש הממשלה נתניהו מהצהרתו ביום הבחירות בעניין הצבעתם של אזרחי המדינה הערבים ואף הודה כי זו הייתה טעות. פעולה בשטח לפתרון מצוקתם ארוכת השנים של עקורי הכפרים איקרית ובירעם יכולה ליצוק תוכן בדבריו. אם יעשה זאת הוא יהפוך לראש הממשלה הראשון שמתחשב בצדק, בשכל הישר ובהחלטות בג"ץ בעניין זה, ומקיים התחייבויות מפורשות שנתנו נציגי המדינה לאזרחיה.

עיראק החדשה: זווית הראייה של המיעוטים

עידן בריר
עמ' 55

הסקטור האיראני שמאפיינת את ייצוג המיעוטים בעיראק מאפיינת את דמותה של המדינה כיום. מיעוטים אתניים ודתיים שונים מעלים תביעות טריטוריאליות שבפועל סותרות או מוציאות זו את זו. אולם רדיפתם השיטתית של המיעוטים בעיראק יכולה להיפתר רק ב"מישור נינווה". זו תהיה פשרה כואבת על דרישותיהם המקסימליסטיות של המיעוטים במדינה, אך במציאות הנוכחית בעיראק ובאזור מוטב להם ציפור אחת ביד משתיים על העץ.

סוריה החדשה: עוד ארוכה הדרך למדינה

אליזבט צורקוב
עמ' 46

החברה הסורית מחולקת כיום לאזורים גיאוגרפיים, עדות, תפיסות פוליטיות שונות ומעמדות. גם אם אחד מהכוחות הלוחמים בסוריה יצליח להשתלט על כל חלקיה של המדינה, או אם יושג הסכם שיביא לסיומה של המלחמה, סוריה תורכב מקהילות במצב של פוסט-טראומה המחזיקות בנרטיבים שונים ביחס למלחמה. עוד ארוכה הדרך לזהות ולנרטיב לאומי חדש שיכילו בתוכם את כל הקבוצות המרכיבות את סוריה כיום.

ירדן ואוכלוסייתה: השאלות המאיימות באמת

ד"ר אסף דוד
עמ' 39

ירדן של השנים האחרונות שונה מאוד מירדן של תחילת האלף. התמודדותה של המדינה, ובעיקר של האליטה והאוכלוסיה העבר-ירדנית, עם סוגיות דמוגרפיות מאיימות לאורך השנים, תהיה קשה מנשוא על רקע ההגירה העיראקית והסורית. למעשה, השאלות המאיימות ביותר על המדינה והאליטה השלטונית אינן עוד "מיהו פלסטיני" ו"האם ומתי תקום מדינה פלסטינית בת-קיימא", אלא "מיהו ירדני" ו"כיצד תישאר ירדן עצמה מדינה בת-קיימא".

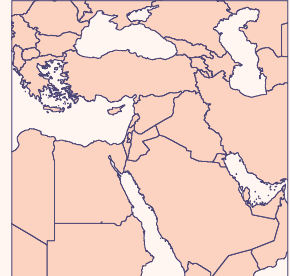
1

המזרח התיכון כקו יצור של פליטים

מרזוק אלחלבי

הפליטות וההגירה הכפויה במזרח התיכון תשרטט את גבולותיהן של מדינות חדשות אשר יצמחו על חורבותיהן של אלה שתקרוסנה. די במבט אל המתרחש במרחב של סוריה-עיראק כדי להבין את עומק התופעה ואת כוונותיהם של מחולליה: חתירה להגמוניה באמצעות סיהורים אתניים ויישוב אוכלוסיות שהובאו מבחוץ. המזרח התיכון נראה עתה כקו יצור של זוועות, הרס, הגירה כפויה ומדינות חדשות.

צאצאיהם מונים כמעט כפליים ממספר הפלסטינים בשטחי המנדט. האזור כולו נשטף גלים של פליטים, והשיח על הפליטים הפלסטינים כתוצר לוואי של הנכבה וכאחד מ"סוגיות הליבה" של המו"מ הישראלי-פלסטיני האפיל על סיפורם של פליטים אחרים במזרח התיכון. למשל, סיפורם של הפליטים הארמנים שהגיעו עד חיפה, לאחר שהתורכים טבחו בעמם בעשור השני של המאה הקודמת, או סיפורם של הפליטים העיראקים שהגיעו לירדן לאחר נפילתו של משטר סדאם חוסין.

תופעת הפליטות וההגירה הכפויה במזרח התיכון נוצרה במסגרת שלוש התרחשויות היסטוריות מכוננות. הראשונה היא התפרקותה של האימפריה העותמאנית שחשפה קבוצות אתניות ודתיות למעשי טרנספר ועקירה בידי קבוצות חזקות (הדרוזים ומיעוטים אחרים ברחבי סוריה הגדולה). השניה היא תהליכי הקמתן של המדינות הערביות הפוסט-קולוניאליות והמאבקים הפנימיים על משאבים ועמדות כוח (לבנון, עיראק, מרוקו, סודאן). השלישית, שבה אנו חוזים בתקופה הנוכחית, היא עידן המהפכות הערביות ועליית ארגון המדינה האסלאמית. במילים אחרות, הגל הראשון חפף להסכמי סייקס-פיקו, הגל השני נבע מהתבססותן של מדינות הלאום, והגל השלישי הוא תולדה של קריסת הסדר המדינתי באזור, שנבנה על בסיס הסכמי סייקס פיקו.

הפליטות במזרח התיכון נוצרה, אם כן, מעקירתה של אוכלוסייה משטחה של מדינה או יישות קיימת והתיישבותה מחדש בשטח אחר בגבולות אותה מדינה (או יישות), כפליטים פנימיים, או בשטח של מדינה שכנה. במילים אחרות, התופעה קשורה

לפני שנים מספר ערכתי ספר היסטוריה אוראלית אודות ימי הנכבה בעיר חיפה, וביקשתי לראיין מחדש תושב העיר שתמליל הריאיון עמו נראה לי החמצה. הוא הגיע לחיפה כפליט עם משפחתו האמידה מהכפר אג'ז בכרמל המערבי (בבקעת כרם מהר"ל). משיחותיו עם אביו זכר כי הגירוש מכפרי הכרמל מזרחה, לירדן, היה מוסכם בין ההנהגה היהודית לבין המלך עבדאללה ושלטונות המנדט הבריטי, משום שבריטניה הייתה מעוניינת בייצובה של הממלכה ההאשמית ומשום שהפליטים הפלסטינים נדרשו לירדן כמשאב לפיתוחה. ירדן, באותם ימים, הייתה ממלכה רחבת ידיים, ענייה ודלילה באוכלוסין, והפליטים הפלסטינים היו אמורים למלא את החוסר. כך אכן ארע; הגל הראשון של הפליטים הפלסטינים בירדן סייע רבות בפיתוח הממלכה בכל התחומים. עמאן, שעד אז הייתה עיירת מפגש של שיירות וסוחרים, הפכה לאחר גלי הפליטים לעיר בירתה של הממלכה.

אלא שסיפור הפליטים במזרח התיכון לא הסתיים בסיפורם של הפליטים הפלסטינים, שיחד עם

הגל הראשון של הפליטות וההגירה הכפויה במזרח תיכון חפף להסכמי סייקס-פיקו, הגל השני נבע מהתבססותן של מדינות הלאום, והגל השלישי הוא תולדה של קריסת הסדר המדינתי שנבנה על בסיס הסכמי סייקס פיקו.

מחנות הפליטים, כשהמדינה מגבילה קשות את תנועתם, את יכולתם החוקית לעבוד (ב-270 סוגים שונים של משלחי יד) ואת חירויותיהם הפוליטיות. גם לאחר תום מלחמת האזרחים, החוקים שהגבילו את הפליטים הפלסטינים בלבנון לא שונו. לעומת זאת, גורלם של הפליטים הפלסטינים במדינות המפרץ שפר עליהם. הם השתלבו בכלכלת הנפט ובתחומי החינוך, התקשורת והפיננסים.

תמיכתו של יאסר ערפאת בכיבוש כווית על ידי סדאם חוסין הביאה לגירוש המוני של הפלסטינים מכווית לאחר שחרורה. רובם, כ-300 אלף איש, הגיעו (או שבו) לירדן במצב כלכלי טוב והעמיקו את השסע הדמוגרפי, החברתי, הכלכלי והפוליטי בממלכה. ההגירה הפלסטינית לירדן הייתה בעייתית עבור השלטונות ואזרחי הממלכה מלכתחילה; שנות השישים המתוחות בין המשטר לבין התנועה הלאומית הפלסטינית הסתיימו בטבח של הצבא בארגונים הפלסטיניים הצבאיים ובגירוש המוני של המנהיגות והפעילים הפלסטינים לדרום לבנון בעקבות "ספטמבר השחור" (1970). עם זאת, רוב הפלסטינים שהגיעו לירדן לפני מלחמת 1948 השתלבו בממלכה ותרמו רבות לפיתוחה כמדינה מוסדות ולפיתוח כלכלתה, ומשפחות פלסטיניות מחזיקות ברוב ההון הפרטי בירדן כיום. יתרונם של הפלסטינים בכלכלה ובהשכלה ניכר, והוא מעורר מתחים בינם לבין אוכלוסיות עבר-ירדניות ואחרות.

ירדן קלטה גלים נוספים של פליטים, ביניהם עשרות רבות של אלפים שברחו מתופת מלחמת האחים בלבנון מאז אמצע שנות השבעים. לאחר

בהקמת מדינת הלאום הטריטוריאלית ונובעת מתנועות אוכלוסין טבעיות או כפויות.

הטרגדיה, או הנכבה, של עם, קהילה או קבוצה אתנית יכולה להיות הזדמנות עבור המדינה הקולטת. הפליטים סובלים מרוע הגזירה גם במקום מושבם החדש, אולם הפליטות יכולה להפוך גם להזדמנות כלכלית עבורם ולחיים טובים שלא היו מתאפשרים בארצות המוצא. אם השתייכו לקהילות אמידות, משכילות וחזקות הם יכולים להביא עמם ברכה למדינה הקולטת, אולם הם יכולים כמוכן להוות מעמסה עבורה ומקור למתחים חברתיים ופוליטיים. קשת האפשרויות הללו באה לידי ביטוי בתופעת הפליטות במזרח התיכון.

דוגמא מובהקת לכך הם הפלסטינים. בלבנון, למשל, הם נקלעו למלכודת; הם חיו במצור בתוך

ההגירה הכפויה נושאת פוטנציאל של יישוב קבע במקומות החדשים, בין היתר משום שחלקה נובע מטיהורים אתניים שנועדו להבטיח הגמוניה דמוגרפית של קבוצות שונות.

מלחמת המפרץ השניה הגיעו לירדן כ-750 אלף איש ומתוכם נותרו יותר מחצי, ובשנים האחרונות זרמו לממלכה למעלה מחצי מיליון פליטים מסוריה. בין לבין קלטה ירדן פליטים פוליטיים שגלו או הוגלו על ידי המשטרים הערביים השונים. לפחות בחלק מהמקרים נסמכה ירדן על משאביהם של הפליטים שמצאו מקלט בשטחה, אולם הפליטות הסורית מעמיסה על התשתיות והתושבים בממלכה נטל כבד מאוד.

הפליטות הנוכחית במזרח התיכון מתחוללת במוקדים רבים – סודאן ותימן בדרום, לוב במערב, עיראק במזרח וסוריה בצפון. בכל המרחב הזה ישנה תנועה של פליטים ובמספרים חסרי תקדים, וסוריה היא דוגמה קשה במיוחד. עיראק, לוב, וסודאן ותימן המתפצלות לשתיים מחוללות טרגדיות בקרב האוכלוסייה האזרחית, ולבנון עלולה למצוא את עצמה בעין הסערה כתוצאה מהמתרחש בסוריה. אזורי הספר הגובלים במדינות המתפוררות כורעים תחת לחץ הפליטים להיכנס, מה שמחולל התנגשויות אלימות (למשל בתורכיה ובירדן) בין האוכלוסיה המקומית וכוחות הבטחון לבין הפליטים המבקשים מחסה.

המקומות מהם עקרו או נעקרו. הדבר הופך כמעט בלתי אפשרי במצב של שינויים דמוגרפיים מכוונים וטוטאליים, פירוק מדינות ושינויים בגבולות.

מכאן נובע שחלק גדול מהפליטים ייאלצו להשתכן במקומות החדשים. כורדיסטאן העיראקית, למשל, מתמודדת עם האתגר הזה ביחס ליזידים, ומדינות אירופה וקנדה הסכימו לשכן בתחומיהן חלק מפליטי המזרח התיכון, בעיקר הנוצרים שהצליחו לצאת מסוריה ומעיראק. ירדן, תורכיה ולבנון תיאלצנה לספוג גם הן חלק גדול מהפליטים הסורים, בסיוע מדינות וארגונים בין-לאומיים, אולם המעמסה עשויה להפוך לברכה עבור שווקי העבודה המקומיים לטווח הארוך. איאן גולדין, שהיה סגן נשיא הבנק

ההגירה הכפויה נושאת פוטנציאל של יישוב קבע במקומות החדשים, בין היתר משום שחלקה נובע מטיהורים אתניים שנועדו להבטיח הגמוניה דמוגרפית של קבוצות שונות. כך מתרחש בסוריה ובחלקים מעיראק (בעיקר ביחס למיעוטים היזידים והנוצרים), וסביר להניח שגם בלוב, בתימן, בסודאן ועיראק חלק גדול מהפליטים לא יורשה לשוב לבתיהם ולנכסיהם. פליטי מלחמות, ומלחמות אחים בפרט, מתקשים מלכתחילה לחזור אל

הישנים והחדשים (המדינה האסלאמית) מבקשים לעצמם הגמוניה באזורים שהם מחשיבים אסטרטגיים ומשכנים בהם קבוצות חדשות של תושבים, גם כאלה שבאים מחוץ למדינה עצמה. בסוריה, למשל, המשטר נעזר באפגאנים, איראנים ושיעים מעיראק כדי לתפוס אזורים שטוהרו מתושביהם הסונים. טקטיקה דומה נקטו המשטרים השונים כבר בשנות השבעים והשמונים; בעיראק, למשל, נעקרו כפרים ועיירות כורדיות לטובת יישובם בנאמני השלטון לצורך אבטחת אזורי ספר או שדות נפט. אולם עם קריסתם של חלקים מהסדר המדינתי במזרח התיכון בן זמננו, האזור נראה עתה כקו יצור הרסני מתמיד של אימה, זוועות, הגירה כפויה ומדינות חדשות.

העולמי, טוען כי "החישובים שלנו מראים שאם אנחנו פותחים לחלוטין את הגבולות להגירה, תיווצר תוספת של 40 טריליון דולר לכלכלה העולמית במשך 25 השנים הבאות. זה סכום שהוא פי 500 מזה שהעולם המערבי מוציא על סיוע למדינות המתפתחות מדי שנה. החישוב הזה בפני עצמו אמור להפוך את הצעד של פתיחת גבולות למתבקש והגיוני".

אלא שהפליטים במזרח התיכון, שנעקרים מארצותיהם מדי יום, עסוקים בהשרדות יומיומית. משפחות מאבדות את יקיריהן בטרגדיות איומות וקהילות, לעתים תרבויות שלמות, נמחקות כליל. בפועל, עמים וקהילות באזור משלמים ביוקר את מחיר התפרקותן של מדינות ערביות, שהיו במידה רבה תוצר של מאזני כוח קולוניאליסטים בני מאה שנה. תהליך זה עדיין בעיצומו, והוא עלול לחולל גלים נוספים של פליטים שיציפו מדינות שכנות או יאיצו את מסעות המוות של פליטים צפונה, אל מדינות אירופה הבטוחות (לעת עתה לפחות). חלק גדול מהקהילות הערביות באירופה הגיע ליבשת במהלך העשורים האחרונים, כפליטים פוליטיים או כנמלטים ממלחמות אחים אכזריות.

בהיותה ביטוי של שינויים דמוגרפיים רדיקאליים, תופעת הפליטות תשרטט מחדש גבולות של מדינות חדשות אשר יצמחו על חורבות אלה מבין המדינות שלא תחזקנה מעמד. די במבט אל המתרחש במרחב של סוריה-עיראק כדי להבין את עומק התופעה ואת כוונותיהם של מחולליה; הסונים מבקשים להם הגמוניה באזורים נרחבים באמצעות טיהורים אתניים, בעוד שהמשטרים

מרוזק אל-חלבי הוא עמית מחקר בפורום לחשיבה אזורית, עיתונאי, משורר ומבקר ספרות ותרבות.

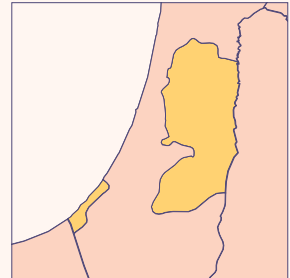
2

זכות השיבה לפליטים הפלסטינים: האמנם מכשול בלתי עביר?

ד"ר יאיר ולך

המעוניינים בהסדר עם הפלסטינים מתבקשים ללמוד לעומק את תפיסת השיבה הפלסטינית ואת קשת התפיסות והשאיפות שמגולמות בתוך מונח זה. הפלסטינים לא "יוותרו" על זכות השיבה כשם שממשלת ישראל לא תתכחש לאתוס של שיבת ציון, אולם אפשר לענות על המאויים הפלסטינים להכרה בעוול ולתיקונו בצורה שלא תאיים על החברה היהודית-ישראלית.

צוות המו"מ הפלסטיני דן בקליטת פליטים פלסטינים בישראל בסדר גודל של עשרות אלפים ולא מאות אלפים, שלא לדבר על מיליונים. יש פער בולט בין דרישות אלה לבין הרטוריקה הפומבית הפלסטינית

אין נושא שמאחד את הציבור היהודי-ישראלי יותר מאשר ההתנגדות ל"זכות השיבה" הפלסטינית, אשר נתפסת בעיני רבים כמכשול העיקרי והאמיתי בפני הסדר שלום. התסריט של מיליוני פליטים שיתייצבו במעבר ארו או גבול הצפון, ויבקשו לחזור לכפריהם המקוריים על טפם ומזוודותיהם, הוא סיוט המדריך את מנוחת הציבור הישראלי לא פחות (אם לא יותר) מאפשרות פצצת הגרעין האיראנית.

לכן מעניין היה לראות את התגובות לגילויי "מסמכי פלסטין" שהודלפו בינואר 2011 לעיתון הגרדיאן ורשת אל-ג'זירה. קריאה זהירה של המסמכים מעלה שצוות המו"מ הפלסטיני דן בקליטת פליטים פלסטינים בישראל בסדר גודל של עשרות אלפים ולא מאות אלפים, שלא לדבר על מיליונים. בעוד שעל פניו יש פער בולט בין דרישות אלה לבין הרטוריקה הפומבית הפלסטינית, למעשה תגלית זו לא הייתה צריכה להפתיע את מי שעקבו אחרי הנושא בשנים האחרונות. צריך לייחס נאיביות מופלגת להנהגת הרשות הפלסטינית כדי להאמין ש-15 שנים

אחרי הסכם אוסלו ושבע שנים אחרי כשלון קמפ דייוויד, הנושאים ונותנים הפלסטינים עדיין ניסו להשיג היתר גורף לקליטת מיליוני פליטים ובני משפחתם בתחומי מדינת ישראל.

אפשר היה לצפות שתומכי ההסדר בצד הישראלי ישאבו אופטימיות מגילויים אלה ויתגייסו כדי ללחוץ על ממשלת ישראל לעשות כל מאמץ להגיע להסדר מוסכם, ולמנוע את הגלישה במדרון הצעדים החד-צדדיים. אך לא זו הייתה התגובה. הגילויים לא עוררו עניין רב וגם לא ערערו את אמונתם של רוב הפרשנים בישראל שנושא ה"שיבה" אינו פתיר בשלב הנוכחי. גם דוברים ישראלים התומכים, לכאורה, בהסדר שתי המדינות, המשיכו וממשיכים להעלות את זכות השיבה כמכשול בלתי עביר בפני המשא

מי שאינם מעוניינים בדיאלוג עם הפלסטינים ימשיכו להציג את הברירה בין קבלת ה"שיבה" בפרשנות המקסימליסטית ביותר לבין הדרישה מהפלסטינים לוותר עליה לחלוטין

את "שיבת ציון" לחוק השבות, בעוד שהחוק הוא רק כלי (אחד מני רבים) למימוש המפעל הציוני, או, אם תרצו, "זכות השיבה" היהודית. ללא ספק, התביעה לרפטריאציה קיימת בשיח זכות השיבה הפלסטינית, אך היא רק אחד המרכיבים שלה – ולא בהכרח המרכיב העיקרי. דיון מעמיק יותר בשאלה יגלה ש"זכות השיבה" היא שיח רב ממדי שכרוכים בו היבטים רבים. כך למשל ממלאת ה"שיבה" תפקיד מפתח בשיח הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל, אך שם כמוכּוּן אין מדובר כלל ברפטריאציה, אלא בשאלות אחרות, כגון: מעמדם וזכויותיהם של ה"עקורים הפנימיים", עתידם של כפרים שנויים במחלוקת, ציבורית ומשפטית כגון עראקיב, איקרית ובירעם, ועד לשיקום ושימוש מחודש במסגדים חרבים.

ומתן, ומעלים תסריטי בלהות של "הצפת" מדינת ישראל בפליטים.

נדמה כי רק הצהרה פומבית פלסטינית על ויתור חר משמעי על זכות השיבה תרצה את הזרם המרכזי של הציבור הישראלי. אולם אין זה סביר לצפות להצהרה כזו, גם אם בפועל הנושאים והנותנים הפלסטינים התפשרו על קליטת לא יותר מרבבת פליטים בישראל, כפי שנרמז באחד מהמסמכים. לא רק משום שויתור פומבי שומט מידי הפלסטינים קלף מרכזי בטרם נסתיים המו"מ, אלא משום שאתוס זכות השיבה ממלא תפקיד יסודי בשיח הלאומי הפלסטיני, בדומה לרעיון שיבת ציון בשיח הלאומי הישראלי. הסיכוי שהפלסטינים "יוותרו" על זכות השיבה דומה לסיכוי שממשלת ישראל תתכחש לאתוס של שיבת ציון.

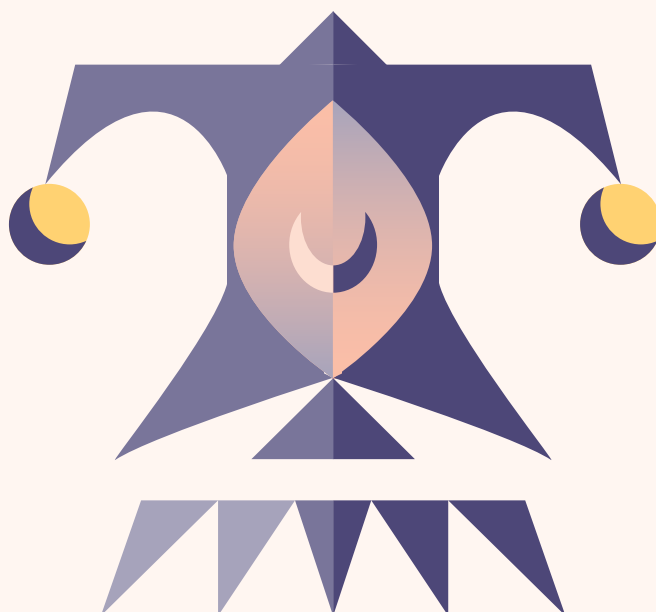
בעיית מפתח היא שבדיונים בתקשורת ובאקדמיה ובישראל, זכות השיבה מזוהה לחלוטין עם תביעה לקליטת מספר בלתי מוגבל של פליטים בתחומי מדינת ישראל. בשפה משפטית מכונה אפשרות זו רפטריאציה: הסדרת הגירה, קליטה ואזרחות של אנשים בארץ מוצאם ההיסטורית. חוקי רפטריאציה קיימים במדינות רבות כגון יוון, גרמניה, ארמניה וכמובן ישראל (חוק השבות). כאשר מציגים את ה"שיבה" כדרישה גורפת לרפטריאציה של הפליטים הפלסטינים והשבת נכסיהם, אין זה מפתיע שרוב הישראלים רואים בה איום קיומי. אולם זו פרשנות מילולית שמתעלמת משלל הנושאים והשאיפות המגולמים בתוך רעיון השיבה, ובמידה רבה מבלבלת את המטרה עם האמצעי. למה הדבר דומה? כאילו היינו משווים

ד"ר יאיר ולך הוא מרצה ללימודי ישראל במחלקה לשפות ולתרבויות המזרח הקרוב והתיכון באוניברסיטה של לונדון.

מעבר לכך, "שיבה" לספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה חשובה לפלסטינים לא פחות ואולי יותר שאלת החזרת נכסים וקליטת פליטים. הכרה בעבר הפלסטיני – לא רק בנכבה, אלא במאות השנים של מורשת ערבית-פלסטינית בארץ – היא אחת הדרישות המרכזיות, כמו גם הרצון להחזיר למפות ולשלטי הדרכים את השמות שנמחקו ב-1948, להנציח את חורבות הכפרים ועוד. לדרישות אלה יש משמעות פוליטית עצומה, כמובן, ועד כה הן נתקלו בהתנגדות עזה של הציבור היהודי-ישראלי. אך הן אינן זהות לדרישה לרפטריאציה גורפת.

בעיית הפליטים אינה עומדת להיעלם וגם שיח השיבה הפלסטיני אינו עומד להתפוגג. מי שאינם מעוניינים בדיאלוג עם הפלסטינים, ימשיכו מן הסתם להציג את הברירה בין קבלת ה"שיבה" בפרשנות המקסימליסטית ביותר לבין הדרישה מהפלסטינים לוותר עליה לחלוטין. אך עבור אלה המעוניינים בהסדר של חיים משותפים עם הפלסטינים, חשוב להבין לעומק את תפיסת השיבה הפלסטינית ואת קשת התפיסות והשאיפות שמגולמות בתוך מונח זה. האם אפשר לענות על המאויים הפלסטינים בהכרה בצורה שלא תאיים על החברה היהודית-ישראלית? זו שאלה פתוחה, שאפשר לענות עליה רק באמצעות דיאלוג והקשבה שתאפשר לפרוט את שיח ה"שיבה" הטעון כל כך למרכיביו השונים.

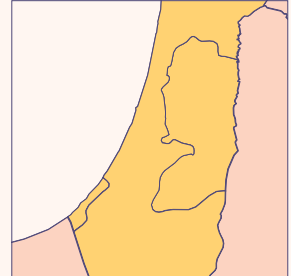
3

היהודים-הערבים כ"ג'וקר" של הממסד הישראלי

ד"ר יוני מנדל

אבדן המורשת והרכוש היהודי בארצות ערב הוא מוחשי, אולם כאשר ישראל מרוממת את דמותו ואת רוחו של היהודי-הערבי רק במטרה להשפיל את הסיפור הפלסטיני, נדמה שאפליית המזרחים רק מתחזקת. למעשה, מדינת ישראל מודיעה לעולם כי לו תוכרח לקחת אחריות ולהשתתף בפתרון בעיית הפליטים הפלסטינים, המזרחים הם אלה שיספקו שוב את המבוקש - הפעם בדמות מכירת ההיסטוריה שלהם.

והסברה ישראלית, שפעילות המשרד היא רק קצה הקרחון שלה, הובילה בעשור האחרון להתגברות העיסוק בשאלה זו; לא כדי לכתוב את התרבות או ההיסטוריה היהודית-ערבית בארץ, אלא כדי למחוק את התרבות הפלסטינית ממנה. האווירה שהובילה להשקת הקמפיין נבעה בין היתר מהצלחות פלסטיניות בזירה הדיפלומטית בכל הנוגע לעיסוק בשאלת הפליטים הפלסטינים, כמו גם מהשיח הציבורי בישראל שהתגבר בעשור האחרון בשאלת הנכבה – שקמפיין ה"נכבה חרטא" של תנועת "אם תרצו" שיקף את גודל החשש ממנה ובאופן אירוני הוביל לתוצאה הפוכה – ושבמסגרתו עלתה שוב השאלה הפתוחה והקריטית בנוגע לסוגיית הפליטים הפלסטינים. כך או אחרת, במסגרת הפרויקט התבקשו גמלאים יהודים, יוצאי מדינות ערב ואיראן, למלא טופס "תיעוד ורישום זכויות", ולציין "האם הפונה הגיש בעבר בקשה/פנייה בנושא לרשם תביעות חוץ במשרד האוצר ו/או למשרד המשפטים ו/או למשרד לאזרחים ותיקים ו/או להתאחדות/ארגון עולים ו/או לארגון נפגעי רדיפות אנטי-יהודיות בארץ המוצא". הפונים התבקשו לציין האם יש צו ירושה או צוואה בנוגע לרכוש, ולציין את כל הסכומים במטבע ארץ המוצא לפי שווי הנכסים בעת שלילתם. לפי ההסבר הרשמי, מילוי הטופס הוא חלק מפרויקט "תכנית מורשת יהדות ערב ואיראן" שנובע משלוש סיבות: ראשית, "רצון לתעד ולספר את סיפורם האישי של יהודים יוצאי מדינות ערב ואיראן תוך שימת דגש על מידע הנוגע לנסיבות עזיבתם ומידע בנוגע לפגיעה בזכויות וגזילת רכוש יהודי [...] שנית

המשרד לענייני אזרחים ותיקים, שהיה ועודנו אמוץ על טיפול באוכלוסיית הגיל השלישי, הפך השנה ל"משרד לשוויון חברתי". לפי הפרסום הרשמי באתר המשרד, בתוך תחומי פעילותו נכללים "מתן מענה לאתגרי הזקנה בעידן המודרני [...] הבאה לשינוי התפיסה החברתית כלפי האזרח הוותיק ולהקמת מסגרות בנות קיימא לאוכלוסיה זו ברבדים שונים [...] הגדלת היצע התעסוקה במשק, יצירת תשתית להתנדבות, עידוד פעילויות תרבות, פיתוח תכניות שונות לשיפור איכות החיים של האזרחים הוותיקים בכלל, וניצולי השואה בפרט, ועוד".

מעט אחרי שנכנס אורי אורבך ז"ל לתפקידו כשר לענייני אזרחים ותיקים, עם הקמתה של הממשלה ה-33, הוא הודיע על השקת פרויקט חדש: קמפיין "והַגְדָּת לבנך". הקמפיין לא נגע בכלל אוכלוסיית הקשישים בישראל; הוא עסק באופן ספציפי ביהודים קשישים יוצאי מדינות ערב ובנסיבות עקירתם מארצותיהם. אולם נראה כי לא דאגה לרווחתם של הקשישים יוצאי מדינות ערב היא שעמדה בבסיס היוזמה. תעמולה

הנפת התרבות המזרחית-הערבית-היהודית על נס¹. שישה עשורים לאחר שראש הממשלה בן גוריון אמר על יוצאי עדות המזרח כי הסכנה הגדולה בנוגע לילדיהם היא ש"יירדו לדרגה של ילדים ערבים", ועשור אחרי שהשר יוסף (טומי) לפיד אמר על שירי עמיר בניון כי נדמה ש"לא אנחנו ככשנו את טולכרם אלא שטולכרם ככשה אותנו" – ניכר כי הסיבה האמיתית להתעניינותו המפתיעה של הממסד ביהודי ארצות ערב היא צורך מדיני והסברתי של ישראל לשלוף "קלף" מזרחי כנגד "קלף" פלסטיני.

במילים אחרות, ישראל הבינה כיצד יהודים ממוצא מזרחי יכולים "להועיל" לה, ולא בפעם הראשונה. לא עוד "פועלים טבעיים", כפי שטענו אנשי המשרד הארצישראלי ומנהיגי הפועלים ממזרח אירופה ביחס ליהודים התימנים, שזוהו כ"אנשים הרגילים בעבודה קשה, מסתפקים במועט, יכולים לחיות בתנאים לא נוחים ומסוגלים להתחרות בתפוקה ובשכר עם הפועל הערבי"², אלא קלפי מיקוח שהממסד יטפח וישמור קרוב לחזהו, כדי שיוכל להשוות את הקלפים שלו ברגע שתונח על השולחן סוגיית הפליטים הפלסטינים. עברו אמנם מאה שנה, אבל נדמה שרק המכשיר השתנה; הפעם מה שנחוץ להנהגה היהודית בישראל אינן עוד ידיהם של היהודים המזרחים אלא ההיסטוריה שלהם. במהלך העשור האחרון נוכסו חייהם במרחב הערבי על ידי ממסד ישראלי אליטיסטי ואירופוצנטרי שעד אותו רגע התעניין בתרבותם או בהיסטוריה שלהם כקליפת השום. אולם, בצל השתנות השיח של הקהילה הבין-לאומית, הפכו בן-לילה היהודים-המזרחים,

הסיבה האמיתית להתעניינותו המפתיעה של הממסד ביהודי ארצות ערב היא צורך מדיני והסברתי של ישראל לשלוף "קלף" מזרחי כנגד "קלף" פלסטיני

מתוך הכרה בכך שהעלאת נסיבות עזיבתם של יוצאי ארצות ערב ואיראן ממקור ראשון הינה גם בעלת משמעות נוכח הרלוונטיות של התיעוד והרישום לתהליכים מדיניים [הרגשה שלי – י"מ] [...] ושלישית מתוך רצון לפעול נגד שכתוב ההיסטוריה מצד העולם הערבי באשר לגירוש היהודים מארצות ערב, אשר מביא לעיתים קרובות לידי הכחשה מצד דעת הקהל העולמית באשר לגורלם.

יצא המרצע מן השק. העניין אם כן לא היה בהכרח מצבם וצרכיהם של הקשישים היהודים יוצאי ארצות ערב, תיקון העוול ההיסטורי והאפליה שסבלו ממנה בישראל, לקיחת אחריות על העדפה ממסדית היסטורית של יהודים אשכנזים – בדיוק, בכריאות, בחינוך – על פני יהודים מזרחים, או

ערב"; ואת דבריה של השרה לשוויון חברתי, גילה גמליאל (ליכוד), כי "רישום זכויות היהודים מארצות ערב ואיראן הוא יעד אסטרטגי-לאומי, וסוגיה שהיא בלב ליבו של המאמץ הממשלתי לחיזוק הביטחון הלאומי".

כך משתמשת הזירה הפוליטית הישראלית, בעיקר האשכנזית ובעיקר מימין וימנה לו, ב"קלף" היהודי-ערבי. לא כדי להעלות על נס את המורשת היהודית-הערבית, לשנות את מערכת החינוך, או לקדם את התרבות הערבית בארץ בכלל ואת הקשר הערבי ליהודים בפרט, אלא בעיקר מתוך רצון אופורטוניסטי ואינסטרומנטלי לנגח את הדרישה הפלסטינית ולהתרחק מכל כניסה לדיון מהותי על הפיל שבחדר: על הפליטים, מחנות הפליטים, זכות השיבה, הרכוש הנטוש וההקרקעות הפלסטיניות. במאמרו "על מרבד הפליטים" משנת 2003 כתב פרופ' יהודה שנהב כי "האנלוגיה בין הפליטים הפלסטינים לעולים המזרחים היא מופרכת, שלא לומר מרושעת ולא מוסרית. היא מסכסכת בין מזרחים לפלסטינים, פוגעת בכבודם של מזרחים רבים ופוגמת בסיכוי לפיוס אמיתי [...]. גם אם יוותרו הפלסטינים על מימוש זכות השיבה (כפי שטוען, למשל, הד"ר חליל שקאקי), אין להשיג זאת בתרגילים חשבונאיים. כל הסכם שלום צריך לעבור דרך הכרה ישראלית בעוולות העבר ומציאת פתרון הוגן. התרגיל החשבונאי ממסך את היכולת הזאת והופך את ישראל לפנקסנית חסרת עמוד שדרה מוסרי ופוליטי".

רמות הציניות של הפוליטיקה הישראלית נסקו לגבהים חדשים מאז נכתב המאמר והן עוגנו

יוצאי המזרח התיכון וצפון אפריקה, ל"ג'וקר" המדיני החדש שישראל תשלוף כל אימת שיוזכרו הפליטים הפלסטינים.

העלייה המטאורית של השימוש הישראלי בנושא הפליטים היהודים הפכה, כאמור, לבן לוויה לדרישה הפלסטינית לדרון בשאלת הפליטים הפלסטינים על בסיס החלטה 194 של האו"ם. זה ההקשר שבו צריך לבחון את ההתפתחויות בנושא ב-15 השנה האחרונות: את הקמפיין של הארגון העולמי ליהודים מארצות ערב; את מאמציו של בובי בראון, מנכ"ל הקונגרס היהודי העולמי בישראל ויועץ ראש הממשלה לענייני תפוצות, להכנסת רעיון הפליטים היהודים לדיונים של קלינטון וברק בסוגיית הפליטים הפלסטינים; את החלטות הכנסת בשנים האחרונות בעניין רישום תביעותיהם של יהודים יוצאי ארצות ערב, החטיבה לזכויות יהודי ארצות ערב והדאגה לפיצוי יהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן במסגרת המו"מ לשלום; את מאמצי ההסברה של ישראל שהובילו את הקונגרס האמריקאי לאמץ את החלטה 185; את נייר העמדה של המועצה הישראלית לביטחון לאומי (2011) "ליצור זיקה בין הפליטים הפלסטינים לבין הפליטים היהודים מארצות ערב"; את הדיון שיזם סגן שר החוץ לשעבר, דני איילון (ישראל ביתנו) באו"ם בשנת 2012, שבמהלכו הדגיש כי פתרון סוגיית הפליטים הפלסטינים חייב להיעשות במקביל לפתרון סוגיית הפליטים היהודים מארצות ערב; את הצעתו של ח"כ שמעון אוהיון, גם הוא ממפלגת ישראל ביתנו, לקיים יום זיכרון רשמי שיוקדש ל"יציאה ולגירוש של יהודי מדינות

ובכך לספר לעצמה ולנו סיפור אחר לגמרי מזה המתרחש על פני השטח.

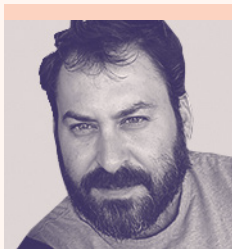
אין בכל הדברים שנכתבו כאן כדי לומר שיש לקבור את ההיסטוריה המזרחית ואת הסיפור של היהודי-הערבי. להפך; צריך לדון בהם לפני, בזמן ואחרי סוגיית הפליטים הפלסטינים, וללא כל קשר אליה. עקירתם, או עזיבתם מפחד, של מאות אלפי יהודים מבתיהם בכגדאד, בצנעא ובקהיר לא צריכה להיות מטואטאת מתחת לשטיח, גם אם רבים מהם סירבו בעבר להיקרא "פליטים" באומנם כי הגעה לארץ ישראל עבורם אינה נחשבת לפליטות³. למען האמת, ההברלים בין היהודים יוצאי מדינות ערב החיים בישראל לבין הפליטות הפלסטיניות, והעובדה שמדינת ישראל עוררה את יציאתם ממדינותיהם באמצעים לגיטימיים ולא לגיטימיים, אין בהם כדי להקהות את האובדן ואת המורשת והרכוש היהודיים שהושארו מאחור. אולם כאשר דמותו ורוחו של היהודי-הערבי עולה רק כדי להוריד את הסיפור הפלסטיני, נדמה שאפליית המזרחים בישראל רק מתחזקת. כמו בעץ הנדיב, אחרי שנתנו את ידיהם וזעת אפם לטובת המפעל הציוני, מדינת ישראל מודיעה להם שאם יכריחו אותה לקחת אחריות ולהשתתף בפתרון בעיית הפליטים הפלסטינים, יתבקשו היהודים-הערבים לספק שוב את הסחורה עבורה – אך הפעם, להציע למכירה את ההיסטוריה שלהם.

כך פועלת ההסברה והתעמולה הממסדית גם בתחומים אחרים; היא מסייעת לאזרחי המדינה לברוח מההתמודדות ומהביקורת על המתרחש – הכיבוש, הסגר, הריסת הבתים – בזכות קלפים מנצחים כמו ה"דה-לגיטימציה" ו"תעשיית השקרים"

בחקיקה, בנאומים, בסרטונים ובקמפיינים מתוזמרים היטב, שכל מטרתם הימנעות מהכרה ודיון אמיתי בסבלם הממשי של הפליטים הפלסטינים ומהאפליה הממסדית הזועקת נגד מזרחים. כך פועלת ההסברה והתעמולה הממסדית גם בתחומים אחרים; היא מסייעת לאזרחי המדינה לברוח מההתמודדות ומהביקורת על המתרחש – הכיבוש, הסגר, הריסת הבתים – בזכות קלפים מנצחים כמו ה"דה-לגיטימציה" ו"תעשיית השקרים"; היא מוכרת לעולם ולאזרחי המדינה לוקשים בנוסח "מה אתם הייתם עושים לו היו יורים עליכם טילים", כאילו היתה ישראל מלאך שביום בהיר אחד החליטו רשעים בעזה לתקוף אותו ללא סיבה; וכך גם התקשורת הישראלית שבחרת לכתוב "צעיר ישראלי" במקום חייל, ו"יהודה ושומרון" במקום "השטחים הכבושים",

הערות שוליים

- 1 נרמה שבעניין זה, אחרי שפורסמו מאמרים כה רבים בנושא, כבר אין מי שיכחיש את ההפליה הממסדית שהתקיימה נגד יהודים-מזרחים בישראל. זו התבטאה, בין היתר, בהחלטה ליישבם במעברות, ביחס משפיל כלפיהם וכלפי התרבות המזרחית, באפליה ובהסללה לחינוך מקצועי, ביישובם בפריפריה, ועוד. הוויכוח המתקיים היום הוא רק עד כמה אפליה ממסדית זו ממשיכה לתת את אותותיה בצורות אחרות ומכוח נקודות הפתיחה השונות בחברה הישראלית. לקריאה נוספת ראו: שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: מחברות למחקר ולבקורת, 1981; יהודה שנהב, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב: הוצאת עם עובד, 2003; עזיזה כווס, 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית א 2, 1999, עמ' 385-428.
- 2 בת ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה ותרבות, כרך א', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2006, עמ' 514.
- 3 ראו, לדוגמה, דבריו של שלמה הלל, יליד בגדר (1923), שר הפנים והמשטרה לשעבר, שאמר: "אני לא מתייחס ליציאתם של יהודי ארצות ערב כפליטים. הם באו משום שהם רצו לבוא, כציונים". בתוך: שם.

ד"ר יוני מנדל הוא עמית מחקר בפורום לחשיבה אזרחית ומנהל הפרויקט של תחום המזרח התיכון במכון ון-ליר בירושלים.

4

החזרת עקורי איקרית ובירעם: צעד בונה אמון

ד"ר אורנה כהן

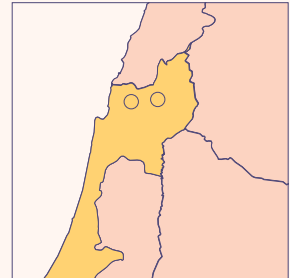
בחודשים האחרונים התנער ראש הממשלה נתניהו מהצהרתו ביום הבחירות בעניין הצבעתם של אזרחי המדינה הערבים ואף הודה כי זו הייתה טעות. פעולה בשטח לפתרון מצוקתם ארוכת השנים של עקורי הכפרים איקרית ובירעם יכולה ליצוק תוכן בדבריו. אם יעשה זאת הוא יהפוך לראש הממשלה הראשון שמתחשב בצדק, בשכל הישר ובהחלטות בג"ץ בעניין זה, ומקיים התחייבויות מפורשות שנתנו נציגי המדינה לאזרחיה.

בעקבות הסכמי אוסלו נוכחו הפליטים הפנימיים לדעת כי אש"ף אינו מתכוון לעמוד על פתרון מצוקתם במסגרת ההסכם עם ישראל, ובשני העשורים האחרונים פועלים העקורים וצאצאיהם באופן נרחב על מנת להעלות את עניינם לסדר היום הציבורי.

הפעילות למען השבת הפליטים הפנימיים למקומות היישוב המקוריים שלהם מתקיימת ברוב המקרים במסגרת התארגנויות פנימיות כמו ועדות עקורים הפועלות על רקע מקומי, או בוועד הארצי למען זכויות העקורים. הפעילויות בעניין העקורים כוללות תהלוכות שיבה אל האתרים בהם שכנו בעבר הכפרים, פעולות שיפוץ ושימור במסגדים, בכנסיות ובבתי קברות בכפרים, ועוד. אולם דרישות השיבה החוזרות ונשנות של העקורים נתקלות בהתנגדות נמרצת של ממשלות ישראל לדורותיהן. תחת זאת הציעו גורמים שונים בממסד הפליטים הפנימיים הצעות (שנדחו) לתשלום פיצויים או הקצאת קרקעות חלופיות.

סיפורם של הכפרים איקרית ובידעם מפורסם יחסית לכפרים ערביים אחרים שתושביהם עקרו מהם בשנת 1948, והוא גם בעל מאפיינים שונים וייחודיים בהשוואה אליהם. שני הכפרים שכנו קילומטרים ספורים מהגבול בין ישראל ללבנון. כוחות צה"ל נכנסו אליהם בסוף אוקטובר 1948 ללא קרב, לאחר שהתושבים המקומיים הניפו דגלים לבנים והחמושים מסרו לחיילי צה"ל את כלי הנשק שהיו ברשותם.

שבוע לאחר מכן באיקרית, ושבועיים לאחר מכן בבידעם, הודיעו קציני צה"ל לכאלף ומאה תושבי הכפרים כי עליהם להתפנות אך יורשו לחזור

בחודש יולי האחרון פנה פורום העדה הנוצרית, גוף הפועל לעידוד צעירים וצעירות בני העדה הנוצרית להתגייס לצה"ל, למפלגות הערביות וביקש מהן לא להשתמש בסיפורו של הכפר בירעם לצורך קידום מטרותיהן הפוליטיות. שארי חלול, קצין מילואים וצאצא לעקורים מבידעם אשר היה מועמד ברשימת "ישראל ביתנו" לכנסת העשרים, פנה כבר בקיץ 2013 לחברי הכנסת הערבים ותבע מהם שלא להתערב במאבק על השיבה לבידעם.

סיפורם של הכפר בירעם ושל הכפר השכן איקרית ומאבקם של העקורים בני הכפרים הללו וצאצאיהם למען שיבה לכפריהם הם חלק מסוגיה רחבה יותר: האזרחים הערבים בישראל שהם פליטים פנימיים. הפליטים הפנימיים נעקרו מבתיהם ומכפריהם במהלך המלחמה שנלוותה להקמת המדינה בשנת 1948, ועברו להתגורר בתחומי יישובים אחרים בישראל. את בתיהם המקוריים הם עזבו מפתח המלחמה או שהועברו על ידי כוחות צה"ל למקומות יישוב אחרים, סמוכים וגדולים יותר בדרך כלל.

מושב שומרה והקיבוצים סאסא וברעם ב-1949, ובשנות הששים המושבים אבן מנחם ודוב"ב.

בעקבות ביטול הממשל הצבאי ביישובים הערביים בישראל בשנת 1966 תבעו עקורי איקרית ובירעם שנית לשוב לכפריהם. ראש הממשלה גולדה מאיר החליטה שלא לאפשר זאת מחשש לתקדים, ושר הביטחון משה דיין הכריז על איקרית ובירעם כעל שטח צבאי סגור.

טרם המהפך בשנת 1977 הבטיח מנחם בגין לעקורים כי אם יכהן כראש ממשלה יפעל להחזרתם לכפריהם, אולם ועדת שרים שמינה לאחר מכן, בראשות אריאל שרון, קבעה כי הנסיבות הביטחוניות אינן מאפשרות זאת. בעקבות לחצים שהופעלו על יצחק רבין מצד שותפות קואליציוניות הוא הורה, בשנת 1993, להקים ועדת שרים לעניין איקרית ובירעם בראשות שר המשפטים דוד ליבאי.

ברצמבר 1995 קבעה הוועדה כי יש לאפשר את חזרתם של העקורים לכפריהם בתנאים מסוימים. מימוש ההחלטה נדחה לאור השגות של צאצאי העקורים על מספר האנשים שיוורשו לשוב אל הכפרים, והוקמה ועדת מנכ"לים שדנה בחילוקי הדעות. זמן קצר לאחר שדיוניה הסתיימו נערכו בחירות לכנסת. הליכוד הרכיב את הממשלה הבאה והמלצותיה של ועדת ליבאי לא יושמו מעולם. בספטמבר 1998 הכריז ראש הממשלה בנימין נתניהו, בתגובה להמלצת שר המשפטים צחי הנגבי להקים שני יישובים חדשים עבור מפוני איקרית ובירעם, כי כאשר תובא ההצעה לאישור הממשלה הוא יתנגד לה.

בעקבות הסכמי אוסלו נוכחו הפליטים הפנימיים לדעת כי אש"ף אינו מתכוון לעמוד על פתרון מצוקתם במסגרת ההסכם עם ישראל, ובשני העשורים האחרונים פועלים העקורים וצאצאיהם באופן נרחב על מנת להעלות את עניינם לסדר היום הציבורי.

לאחר כשבועיים. ימים ספורים קודם לכן השתתפו תושבי איקרית ובירעם במפקד אוכלוסין ונציגי המשרד לענייני מיעוטים רשמו אותם כאזרחי המדינה. דוד בן גוריון כתב בסמוך לכך ביומנו שהפינוי זמני, וכי אלוף פיקוד הצפון "יודיע שנדון ברצון על החזרתם, כשרק יובטח קו הגבול". הם לא שבו לכפריהם עוד.

בקיץ 1951 פסק בג"ץ בעתירת עקורי איקרית ובירעם כי על ממשלת ישראל לאפשר להם לשוב לכפריהם. בתגובה הוציא משרד הבטחון צווי איסור כניסה לכפרים ובהמשך הרסו, באמצעות מטוסים ובפעולה קרקעית, את בתי הכפר. בכנסיות ובבתי הקברות לא נגעו. באוגוסט 1953 הועברו אדמות שני הכפרים לחזקתה של רשות הפיתוח, ובהמשך הוקמו על חלקן יישובים יהודיים:

כל השחקנים הרלוונטיים יכולים, אם ירצו, למצוא הסדר שיש בו פשרה הדדית ומזעור מקסימלי של הנזק לעקורי שני הכפרים והיישובים היהודיים.

אולם בכירי הממסד הצבאי-בטחוני קבעו לא אחת כי אין בכך ולו סכנה קלושה לבטחון המדינה. כך טענו הרמטכ"לים לשעבר חיים בר לב ודוד אלעזר ושרי הביטחון עזר ויצמן ומשה ארנס, וכזו היה גם עמדת השב"כ בוועדת ליבאי במחצית שנות התשעים.

מעבר לכך, לא ברור כיצד התנגדה המדינה לשיבתם של אזרחים שמעולם לא פגעו בבטחונה לבתייהם הסמוכים לגבול הישראלי-לבנוני, בשעה שהמדינה עצמה קיימה ברית עם האוכלוסייה הנוצרית בדרום לבנון, ובהמשך הציבה כוחות בלבנון עצמה ותחזקה את רצועת הבטחון. יצוין עוד כי בשנים האחרונות עולה בהתמדה שיעור המתגייסים הנוצרים לצה"ל, ועל הגורמים המובילים ומעודדים את הנטייה הזו בקרב

ביוני 2003 פסק בג"ץ כי בעקבות חידוש התביעה הפלסטינית למימוש זכות השיבה אין אפשרות להחזיר את עקורי איקרית ובירעם לכפריהם. עם זאת, בג"ץ קבע כי הבטחות חוזרות שנתנו נציגי המדינה בעבר לעקורים ולבניהם הן חוב של כבוד, וכי כאשר ישתנה המצב באזור ראוי כי הרשויות תשקולנה פתרון שיאפשר את שיבת עקורי איקרית ובירעם למקומות מושבותיהם.

מפוני איקרית ובירעם שומרים במשך השנים על קשר קבוע עם הכפרים: הם מציינים את חגיהם בכנסיות שנותרו בשני הכפרים, מקיימים בהן טקסי נישואין ולהבדיל קוברים את מתייהם בבתי הקברות המקומיים. בכל המבנים הללו אף נערכים מפעם לפעם שיפוצים ופעולות שימור. בנוסף הם מקיימים זה שנים קייטנות לילדים ולנכדים של עקורים, בהן מלמדים את הדור הצעיר על ההיסטוריה של הכפרים, על סיפורי העקירה ועל שאיפות השיבה.

במשך שנים מנו גורמים שונים בממסד הישראלי מספר קשיים וחששות בנוגע לשיבת הפליטים הפנימיים בישראל למקומות היישוב המקוריים שלהם: הסיבה הביטחונית, החשש מתקדים, וגורלם של יישובים יהודיים שהוקמו במקומות שבהם שכנו יישוביהם של העקורים לפני שנת 1948. אולם לכל אחד מהחששות הללו יש מענה.

באשר לנסיבות הביטחונית, בניגוד למלחמת הקיום שבה הייתה שרויה ישראל בשנת 1948, חזרתם של עקורי איקרית ובירעם לכפריהם לא תסכן את בטחון המדינה כיום. בקיץ 1988 הצהיר ראש הממשלה יצחק שמיר כי ראשי מערכת הבטחון מתנגדים לשיבת העקורים לשני הכפרים,

לישובים היהודים הקיימים וליישוב אחד או שניים חדשים שיוקמו עבור העקורים, כמו הקמת מרכז פיתוח כלכלי אזורי או אזור תעשייה יהודי-ערבי משותף. כל השחקנים הרלוונטיים יכולים, אם ירצו, למצוא הסדר שיש בו פשרה הדדית ומזעור מקסימלי של הנזק לעקורי שני הכפרים והיישובים היהודיים.

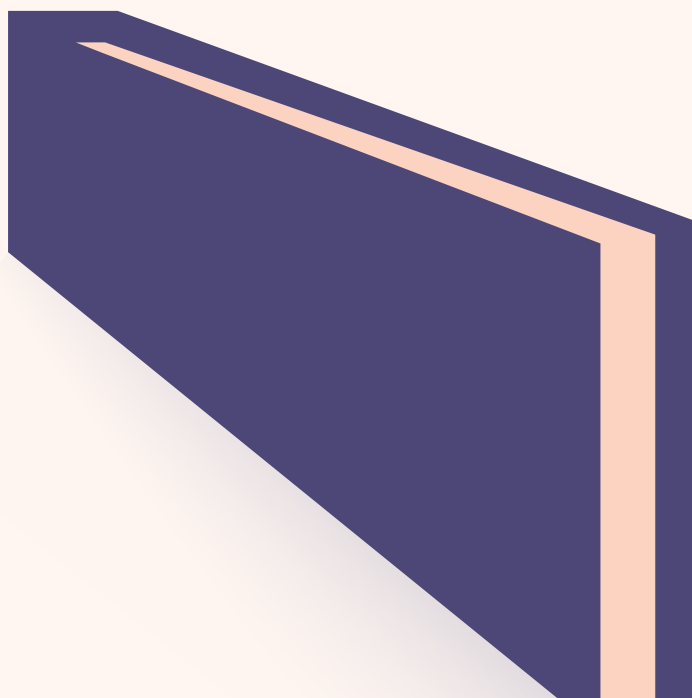
בחודשים האחרונים התנער ראש הממשלה נתניהו מהצהרתו ביום הבחירות בעניין הצבעתם של אזרחי המדינה הערבים ולאחרונה אף הודה כי זו הייתה טעות. פעולה בשטח לפתרון מצוקתם ארוכת השנים של עקורי איקריט ובידעם יכולה ליצוק תוכן בדבריו. אם יעשה זאת נתניהו הוא יהפוך לראש הממשלה הראשון שמתחשב בצדק, בשכל הישר ובהחלטות בג"ץ בעניין זה, ומקיים התחייבויות מפורשות שנתנו נציגי המדינה לאזרחיה.

ד"ר אורנה כהן היא עמיתת מחקר בפורום לחשיבה אזורית ובמכון ע"ש הרי ס. טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים.

הנוצרים נמנים צאצאים של עקורים מבירעם. בנוגע לחשש מתקדים שיאפשר שיבה של פליטים פנימיים למקומות מושבותיהם ערב מלחמת 1948, המדינה יכולה להחריג את המקרה של איקריט ובידעם ולטעון כי מאחר שנסיבות היווצרותו יוצאות דופן, המתווה שיוצע להסדרתו לא יוכל להיות בסיס לתביעות שיבה למקומות אחרים. אם תתעוררנה תביעות לשיבת פליטים מחוץ לגבולות ישראל יכולה המדינה לטעון כי עליהן להתברר במסגרת הסדר קבע ישראלי-ערבי שבו יידונו כל הסוגיות השנויות במחלוקת, ובכללן היהודים יוצאי ארצות ערב שהפכו אף הם לפליטים, במיוחד בשנים הסמוכות להקמתה של מדינת ישראל.

בנוגע ליישובים היהודים, נכון הדבר שהם הוקמו על חלק מאדמות איקריט ובידעם, ושפתרון העולל שנעשה לעקורי שני הכפרים ייצור עוול חדש. אולם המדינה יכולה לקבוע כי היישובים החדשים שיקלטו את העקורים יוקמו על קרקעות איקריט ובידעם שלא נעשה בהן שימוש. לטענת צאצאי העקורים, רוב הקרקעות שהיו רשומות על שם תושבי הכפרים בטאבו אינו מעובר על ידי המושבים והקיבוצים היהודיים וגם בתייהם לא נבנו עליו, שכן מדובר באדמת טרשים או באדמת חורש טבעי המשמש למרעה. תזכור גם החלטה משנות השבעים שקיבלה מוכירות הקיבוץ הארצי, הזרם שאליה משתייך קיבוץ ברעם, המצדדת בזכות השיבה של העקורים. בסוף אותו עשור החליטו אף אנשי קיבוץ ברעם עצמו כי אינם מתנגדים לשיבת העקורים מבירעם לכפרם. המדינה יכולה לנקוט צעדים נוספים כדי לסייע

5

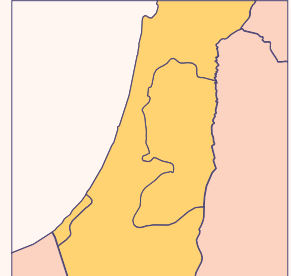
מחוץ לגדר, בקבורת חמור

ערן צדקיהו

בזמן שהשיח הציבורי על הסכסוך הישראלי-פלסטיני מתנהל במסגרת הרעיונות של מדינה אחת או שתיים, ממשלת הימין מממשת את חזון ה"הרגעה" של בנט - שימוש במסגרת של אוסלו להשגת שליטה עקיפה במובלעות מוחלשות ומפוצלות בשטחים. בשנים האחרונות מיושמת מדיניות הניתוק והפיצול בשכונות הירושלמיות שמעבר לגדר. כך הפכו המזרח-ירושלמים לקבוצה הפלסטינית העוינת ביותר את ישראל, שבקרבה נרשמה התמיכה הגבוהה ביותר בפעילות אלימה נגד הכיבוש.

זמן קצר לפני פרסום הכתבה ב"בוקרא" התפרסמה ב"מוסף הארץ" כתבה מקיפה על אותן שכונות, תחת הכותרת הכלא הגדול ביותר בירושלים. שבועיים לאחר מכן הגישו תושבי השכונות האמורות עתירה מנהלית לבג"ץ בסיוע עמותת עיר עמים. העתירה הוגשה באופן סמלי כאחת עשרה שנה אחרי עתירתם הראשונה (שנדחתה), שהוגשה בסמוך לבניית גדר ההפרדה, ועשר שנים בדיוק אחרי החלטת הממשלה מספר 3873, אשר הגדירה את מעמדם. במקביל פרסמה עמותת עיר עמים דו"ח מקיף, "עקורים בעירם" (לתקציר הדו"ח), הנוגע במעמד הפוליטי-משפטי ובמצב הפיזי והאנושי בשכונות הירושלמיות אשר מעבר לגדר. מכל אלה משתקפת מציאות מטרידה של משבר הומניטרי חריף ואסון אורבני בקנה מידה לאומי המתרחש בלב בירת ישראל. נתון אחד מתמצת את העניין כולו: בשנת 2015 עמד תקציבה של עיריית ירושלים לצרכי תכנון ופיתוח תשתיות ותחבורה על 886 מיליון ₪, אך מתוכו הקציבה העיריה כ-800 אלף ₪ בלבד לכל שכונות עוטף ירושלים – פחות מאלפית מסך התקציב.

שטח השכונות הללו הוכנס לתחומי ירושלים עם הרחבת העיר אחרי מלחמת ששת הימים אל מעבר לשטחה של ירושלים הירדנית אל תוך הגדה המערבית. בפועל החילה מדינת ישראל בצו מיוחד את "המשפט, השיפוט והמנהל" הישראליים על השטח, מבלי לאזרח את התושבים כנדרש במקרה של סיפוח¹. במשך 48 השנים שחלפו מאז הפכו השכונות הללו לחלק בלתי נפרד מהמרחב הפלסטיני של ירושלים המזרחית, ועם

אתר החדשות הערבי "בוקרא" דיווח בקיץ כי עיריית ירושלים מסרבת להעניק שירותים מוניציפליים לשני גושים של שכונות פלסטיניות בצפון ירושלים המזרחית הנמצאים מחוץ לגדר ההפרדה בתוואי עוטף ירושלים. הגוש הראשון משתרע ממזרח לגבעה הצרפתית ולעיסאויה ומדרום לפסגת זאב וכולל את שועפאט, מחנה הפליטים הפלסטיני היחיד בשטח מדינת ישראל, ואת השכונות שהתפתחו סביבו ברבות השנים: ראס ח'מיס, ראס שחאדה ודאחית א-סלאם (האחרונה מהווה חלק מהכפר ענאתא המתפרש אל מעבר לגבולות המוניציפאליים של העיר). הגוש השני ממוקם מצפון לבית חנינא ומעבר למחסום קלנדיה בואכה רמאללה, וכולל את השכונות הירושלמיות הצפוניות ביותר: כפר עקב וסמיר-אמיס. במרחב זה חיים, על פי הערכות שונות, כשליש מהתושבים הפלסטינים בירושלים המזרחית, שהם כשמינית מכלל תושבי ירושלים. מתוך בחינה של סוגיית השכונות הללו אבקש לחלץ אמירה כוללת על המדיניות הישראלית בשטחים ויישומה לאחרונה בירושלים המזרחית.

לדבריו, "הרשות הפלסטינית היא זו שמשפצת את הכבישים ומפעילה את המערכות החברתיות [...] חוץ מהימין החצי-הזוי, אני לא מכיר אנשים שרוצים להחיל ריבונות ישראלית באזורים אלו". ראש העיר ורשויות המדינה התנערו מהדברים, ומספר חודשים לאחר מכן שגב עצמו התבטא אחרת בנושא. בנובמבר הנהח ראש הממשלה נתניהו את משטרת ישראל לאסור על ראש ממשלת הרשות הפלסטינית סלאם פיאר (המתגורר בעצמו במזרח ירושלים) לחנוך כביש חדש ושני בית ספר ששיפצה הרשות בדאחית א-סלאם (אם כי לאחר מכן הוא חנך בית ספר בדאחית אל-בריד). תוצאת המדיניות הזו הייתה הפקרת השכונות לחסדיהם של בעלי זרוע וכנופיות פשע מקומיות.

האבסורד גדל אף יותר כאשר מביטים על מחנה הפליטים שועפאט, שבו שיכנו הירדנים בראשית שנות השישים את הפליטים הפלסטינים שהתיישבו בין הריסות הרובע היהודי בעיר העתיקה, במסגרת ההכנות לביקורו של האפיפיור פאולוס השישי בירושלים בשנת 1964. האחריות על השירותים במחנה מסורה בידי סוכנות אונר"א, אף שכחצי מתושביו אינם פליטים. כך מאפשרת מדינת ישראל לגוף בין-לאומי, שמבחינתה מנציח את בעיית הפליטים ותומך בטרור, לספק שירותים לתושבי עיר בירתה. גם עיריית ירושלים מספקת מספר שירותים בסיסיים במחנה באמצעות קבלנים מקומיים, אולם באופן ספוראדי וללא אכיפת חוק. את המים נאלצים תושבי המחנה "לגנוב" מישראל, אשר מסיבות הומניטריות ופוליטיות מסכינה עם האבסורד שהיא בעצמה יצרה.

בשנת 2015 עמד תקציבה של עיריית ירושלים לצרכי תכנון ופיתוח תשתיות ותחבורה על 886 מיליון ש"ח, אך מתוכו הקציבה העיריה כ-800 אלף ש"ח בלבד לכל שכונות עוטף ירושלים - פחות מאלפית מסך התקציב.

בניית גדר ההפרדה בתוואי העוטף בשנת 2003 הן נותרו מעבר לגדר, מבלי שמדינת ישראל ויתרה על הריבונות בהן. כך נוצר מרחב ביניים שהוא ירושלמי להלכה ופלסטיני למעשה. מאחר שעיריית ירושלים ומדינת ישראל מתנערות מהמרחב הזה ונמנעות מלפעול בו, והרשות הפלסטינית מנועה מלפעול בו מתוקף הסכמי אוסלו, הוא מהווה "מרחב אפור" בין ירושלים המזרחית לבין השטחים.

בכנס "השוויון המוניציפלי במזרח ירושלים" בינואר 2010 אמר יקר שגב, אז מחזיק תיק מזרח ירושלים בעיריית ירושלים מטעם סיעתו של ניר ברקת, כי "מדינת ישראל ויתרה על השכונות שמחוץ לחומת ההפרדה" וכי מבחינת העירייה שכונות אלה אינן חלק מירושלים.

של הרשות הפלסטינית הרתיעו את התושבים.

בעוד שהניכור בין המזרח-ירושלמים לרשות גובר, תהליך ה"ישראליות" מתחזק ולצדו ניכרת הזדהות עם תפיסות לאומיות ודתיות פלסטיניות ואף מעורבות גוברת באלימות.

הפרד ומשול

את בידודה של ירושלים מהמרחב הפלסטיני יש לראות כחלק מתמונה רחבה. לאחר שנים ארוכות של מדיניות "הפרד ומשול" עקבית ויעילה מצד ישראל נחלקת האוכלוסיה הפלסטינית בין הים לנהר לקבוצות שונות ומפורדות: בגדה המערבית הם תחת שלטון הרשות הפלסטינית, בעזה הם תחת שלטון חמאס, בתוך שטחי הקו הירוק הם תחת שלטון ישראל, בירושלים הם תושבי ישראל אך משוללי אזרחות, והפליטים נמצאים במחנות בשטחים, במדינות השכנות ובפזורה הפלסטינית הגולה ברחבי העולם. אף אחת מהקבוצות הללו איננה הומוגנית, ועם זאת בכל אחת מהן מתקיימות מערכות כוח הירארכיות עצמאיות. מצבם של הפלסטינים במחנות הפליטים בלבנון שונה משל אחיהם בסוריה, בירדן ובשטחים, אך מבנה-העל של אונר"א משותף לכולם. ערביי הגליל שונים בתרבותם מערביי הנגב, אך משותף להם הייצוג הפוליטי בכנסת ישראל או המסגרת הדתית של התנועה האסלאמית, ובגדה המערבית ובעזה שולטים כוחות פלסטיניים מקומיים. החברה הפלסטינית בירושלים יוצאת דופן בכך שהיא הקבוצה היחידה שאין לה הנהגה ברורה ומבנה מוסדי מסודר – מעשה ידיה של מדינת ישראל.

מקסימום שטח מינימום ערבים

גדר ההפרדה בעוטף ירושלים הוגדרה כצורך זמני ובטחוני גרידא, ובעת אישור התוואי שלהם הכריז ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, כי ניתוק השכונות מירושלים הוא בבחינת "הפרשת" תושביהן מתחומי העיר. כך נחשפה המוטיבציה הדמוגרפית והפוליטית האמיתית, ולמעשה היחידה, שמאחורי התוואי הספציפי שאושר: שימור המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים בירושלים. בתגובה פנו תושבי השכונות לבג"ץ בינואר 2004 בדרישה להצמיד את תוואי הגדר לגבול המוניציפאלי כדי לשמר את הרצף הגיאוגרפי העירוני. בעתירתם הציגו התושבים ראיות לכך שמרכז חייהם מבחינת תעסוקה, הינוך, בריאות, דת וקשרי משפחה הוא ירושלים ושאינן להם מרכז עירוני אחר.

בפתח המאה הנוכחית התחזקה הזוהרת הפלסטינית הירושלמית הייחודית, בין היתר בגין התרחבות הפערים בין הפלסטינים בירושלים לאלו שבשטחים. מגמה זו הונעה בשנת 1967, וביתר שאת בעקבות בידודה הפיזי, הפוליטי והמוסדי של העיר מהמרחב הפלסטיני שסביבה ב"שנות אוסלו". הדרתם של אש"ף ושל הרשות הפלסטינית מהעיר החל בסוף שנות התשעים, וביתר שאת בראשית האלף, סגירת המוסדות הפלסטיניים ובניית הגדר בתוואי העוטף ניתקו את תושבי העיר מההוויה הפוליטית הפלסטינית והחלישו את הזיקות החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והמשפחתיות שלהם. נפח הפעילות הפוליטית הפלסטינית בעיר הצטמצם באופן ניכר, ויש להניח שגם השחיתות וחוסר התפקוד

הצה את סף המאה אלף. הערכתו של נדב שרגאי כי מדובר בכ-32 אלף איש נשענת על נתונים ישנים, פעלול המקובל בימין שמטרתו קידום פתרון יצירתי לשכונות הללו – הקמת מועצה אזורית ישראלית נפרדת לשכונות הפלסטיניות בירושלים אשר מעבר לגדר ההפרדה.

זורעי הרוח

הצעתו של שרגאי תאפשר לישראל "ללכת עם ולהרגיש בלי". תכניתו מיישבת לכאורה בין שני רצונות סותרים של המדיניות הישראלית העכשווית: מחד "הפרשת" הפלסטינים החיים בשכונות, בין אם למנהל האזרחי (שטח C) ובין אם לרשות הפלסטינית (שטח A ו-B) – שניהם חסרי סמכות בשטחי ישראל הריבונית, ומאידיך התנגדות לביטול הריבונות הישראלית אפילו בשטחים שבהם היא ריקה מתוכן. ההצעה של שרגאי "משחררת" את ירושלים ממאה אלף פלסטינים מבלי לפגוע בריבונות הישראלית, אולם המחשבה כי ניתן "להיפטר" מעול השכונות שמעבר לגדר מבלי לוותר על הריבונות הישראלית בהן ומבלי שתושביהן יאימו על המאזן הדמוגרפי בירושלים היא אשליה. בפועל מדובר בולגת המדיניות הישראלית המיושמת כיום בשטחים אל תוך ירושלים גופא. בעוד שהשיח הציבורי על הסכסוך הישראלי-פלסטיני מתנהל במסגרת הרעיונות של מדינה אחת או שתיים, ממשלת הימין מממשת את חזון ה"הרגעה" של בנט – שימוש במסגרת של אוסלו להפיכת הרשות הפלסטינית בגדה וחמאס בעזה

המחשבה כי ניתן "להיפטר" מעול השכונות שמעבר לגדר מבלי לוותר על הריבונות הישראלית בהן ומבלי שתושביהן יאימו על המאזן הדמוגרפי בירושלים היא אשליה.

תושבי ירושלים המזרחית אינם מצביעים בבחירות המוניציפליות ואינם מיוצגים בעיריית ירושלים, אולם מצבם שונה מזה של מאה אלף התושבים החיים בשכונות שמעבר לגדר, כולל מעל עשרים אלף תושבי המחנה בשועפאט שמחציתם פליטים פלסטינים. התושבים שמחוץ לגדר מנסים לקחת את גורלם בידיהם באמצעות ועדות שכונתיות לניהול ענייניהם המקומיים ולהתנהלות מול הרשויות. מספר התושבים בשכונות אלו נתון במחלוקת; בשנת 2005 העריכו סוכנות האו"ם OCHA וממשלת ישראל עצמה כי מדובר ב-55 אלף תושבים, אך לאחרונה העריכה חברת הגיוון כי במחנה שועפאט ובשכונות ראס ח'מיס, ראס שחארה וראחיית א-סלאם לברדן חיים כ-80 אלף תושבים (ראו בתחתית עמ' 4). גם הערכות אלה אינן משקפות את המספר האמתי, שכל הנראה

ערן צדקיהו הוא עמית מחקר בפורום לחשיבה אוורית ותלמיד לדוקטורט ב-Sciences Po בפריז.

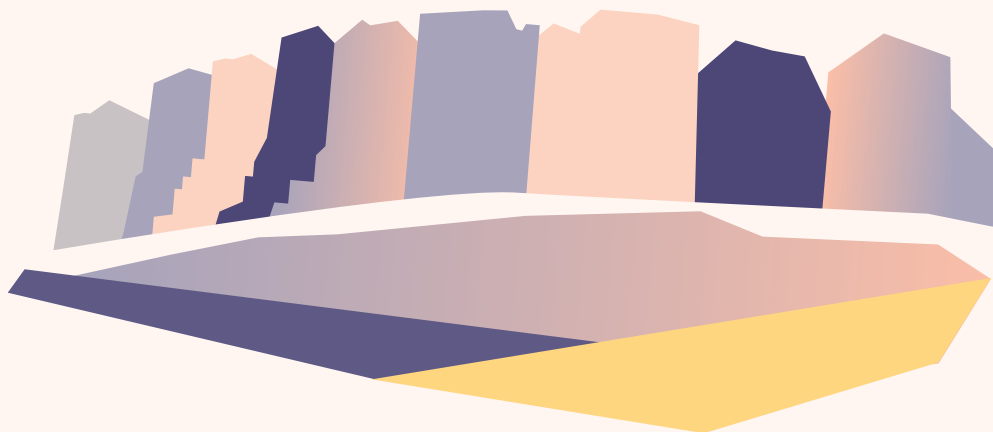
לקבלני הביצוע של שליטה ישראלית עקיפה במובלעות מוחלשות ומפוצלות בשטחים. אפשר לקרוא לזה בַּנְטוֹסְטָאנִים. לשם כך מעורדת ישראל את הפיצול הפלסטיני הפנימי בין עזה לגדה ומבתרת את הגדה עצמה למובלעות: קלקיליה מוקפת גדר, צפון הגדה מבתרת על ידי מובלעת אריאל, הגדה מבתרת על ידי עוטף ירושלים גוש עציון המזרחי בין בית לחם לחברון ועוד. כעת מיושמת המדיניות הזו בשכונות הירושלמיות שמעבר לגדר, בהבדל מרכזי אחד: כאוס תשתיתי, חברתי ופוליטי והעדר הנהגה.

סדרת סקרים שנערכה על פני חמש השנים

האחרונות העלתה כי אף שבעבר ביקשו רוב תושבי השכונות הללו להשתלב בירושלים ואף היו מוכנים להתאזרח בישראל, כיום מדובר בקבוצה הפלסטינית העוינת ביותר את ישראל, שבקרבה נרשמה התמיכה הגבוהה ביותר בפעילות אלימה – יותר מאשר בעזה. מסתבר כי הואקום שהותירה ישראל בשטח התמלא. ישראל זרעה רוח, והיא עלולה לקצור סופה בשכונות היהודיות השכנות, לאחר מכן בירושלים ומשם בארץ כולה.

הערות שוליים

1 אמנון רמון (עורך), "עיר בסכר, לקסיקון ירושלים בת זמננו", מכון ירושלים לחקר ישראל, 2003, עמ' 211. יש לציין כי באותו היום אימצה הכנסת גם את חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967, המבטיח חופש דת וחופש גישה למקומות הקדושים, על מנת למתן את התגובה הבינ-לאומית לחקיקה הישראלית.

6

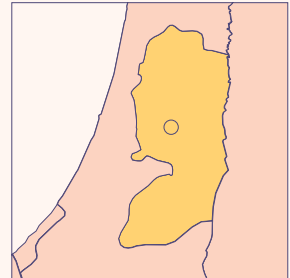
רֹאבִי: זהות עירונית פלסטינית חדשה

דותן הלוי

העיר הפלסטינית החדשה שליד ראמאללה, רואבי, נתפסת בעיני יזמיה כהזדמנות פז להעלות את ההיסטוריה האורבנית הפלסטינית על נתיב חדש, בדרך למדינה עתידית. בוני העיר מבקשים לנתק את חווית המגורים בעיר המתקדמת מהכפריות הפלסטינית, מהערים הפלסטיניות המסורתיות ומעולם המושגים הטעון של הסכסוך.

בעיר מתוכננת מהמסד ועד הטפחות שאב אל-מצרי את ההשראה מהעיר מודיעין בישראל ובחר לייסד עיר מגורים לבני המעמד הבינוני הנוכחי, דור של משפחות פלסטיניות צעירות שרואות את עתיד ילדיהם במדינה פלסטינית מודרנית.

העיר הפלסטינית החדשה שליד ראמאללה, רואבי, נתפסת בעיני יזמיה כהזדמנות פז להעלות את ההיסטוריה האורבנית הפלסטינית על נתיב חדש, בדרך למדינה עתידית. בוני העיר מבקשים לנתק את חווית המגורים בעיר המתקדמת מהכפריות הפלסטינית, מהערים הפלסטיניות המסורתיות ומעולם המושגים הטעון של הסכסוך.

הכיכר המקבלת את פני הנכנסים בשערי העיר הפלסטינית החדשה קרויה על שמה של העיר עצמה – כיכר "נְאֻבִי". אלו שהכריעו בעניין ודחו את השמות האחרים שהוצעו – "א-זיתונה" (עץ הזית) ו"אל-כרום" (הכרמים) – היו כמאה אלף גולשי דף הפייסבוק של הפרויקט, המעורכנים מדי שבוע בהתפתחות הבנייה. הצבעה זו, הראשונה מבין שלוש, היא חלק מהבנייה שיוקית מדוקדקת המשווה לפרויקט הילה זוהרת הרבה יותר מזו של מיזם הנדסי גרידא, וזאת באמצעות אתר אינטרנט, דף פייסבוק ושלל סיקורים תקשורתיים. רואבי, כמאמר הסלוגן שלה, אמורה להיות מקום "לחיות, לעבוד ולגדול" בו, צורת חיים חדשה עבור המדינה הפלסטינית העתידית. לסגנון השמות

העוטפים את העיר נועד, אם כן, תפקיד חשוב בקביעת אופייה העתידי.

לצד ההיבטים הדמוגרפים והפוליטיים יש להבין את בניית העיר החדשה על רקע ההיסטוריה האורבנית הפלסטינית מאז 1948. המלחמה גרעה את שכבת האליטה העירונית הפלסטינית, בין היתר בירושלים, יפו, חיפה, רמלה וטבריה. בשטח מדינת ישראל, התושבים הערביים המעטים שנותרו בערים או שהועברו אליהן כפליטים נעשו למיעוט במעמד נמוך. בנוסף, אחרי 1948 הערים היהודיות לא משכו אליהן את הערבים הכפריים, מה שהביא לכניסת שירותים עירוניים לתוך הכפרים ולגידול מסיבי באוכלוסייתם. מדינת ישראל הכירה עם הזמן בחלק מהכפרים הללו כ"ערים" על אף שהם חסרו כל אופי חברתי או

1948 עמדו תהליכי העיור וההתפתחות העירונית בחברה הפלסטינית הן בישראל הן בגדה המערבית בפני קשיים ומהמורות.

הבנה זו מתחדרת בשנים האחרונות, ועל בסיסה הולכת ומתחזקת בשיח הפלסטיני הקריאה לשנות את הנרטיב הפליטי המבקש לחזור אל הבית בכפר ואל עץ הלימון בבוסתן. המציאות ה"כפרית" הנוכחית והנסיון לרומנטיזציה של העבר הפלסטיני, כך נטען, הביאו להבניית זיכרון לפיו החברה הפלסטינית הייתה כפרית בלבד, כשלמעשה עולם עירוני מפותח נשכח והושכח.

את פרויקט העיר החדשה, נְאֻבִי, ניתן להבין כחלק מהנסיון לפתוח דף חדש בהיסטוריה האורבנית הפלסטינית. בחכמה רבה בחר היוזם של הפרויקט, איש העסקים הפלסטיני בשאר אל-מְסְרִי, שלא לנסות לשחזר את יפו הערבית, לשעתק את רמאללה או לבנות מנהטן פלסטינית. כעיר מתוכננת מהמסד ועד הטפחות שאב אל-מצרי את ההשראה מהעיר מודיעין בישראל ובחר לייסד עיר מגורים לבני המעמד הבינוני הנוכחי, דור של משפחות פלסטיניות צעירות שרואות את עתיד ילדיהם במדינה פלסטינית מודרנית.

בהבינו כי שמות ומושגים אינם רק נגזרים מתוך המציאות אלא מעצבים אותה, מבקש אל-מסרי להקנות לעיר אופי הבא לידי ביטוי ב"שיום" (מתן שמות) חלקיה של העיר. הפלסטינים למדו היטב משכניהם היהודים כי פעולת השיום היא עשייה פוליטית לכל דבר וענין, ומכאן החובה להשקיע בה מחשבה.

אל-מסרי בחר לפסוע בנתיב מיוחד. כבר בבחירת

השמות הערבים שנבחרו מדגישים אך הם את הקשירה בין העיר לבין הטבע שמקיף אותה ומאפיינים ערבים שורשיים, תוך המנעות מיצירת זיקה ישירה לסמלי המאבק הפלסטיני של הדורות האחרונים.

כלכלי עירוני. כך קיבלו הכפרים הערבים בשטחי מדינת ישראל את צורתם הנוכחית שהיא מעין כפר עירוני או עיר כפרית.

אחת הטענות הרווחות נגד מדיניות ממשלת ישראל ביחס לאוכלוסיה הערבית היא כי נוקטת מגמה מובהקת של "דה-אורבניזציה", או מניעה של תהליך העיור ה"נורמלי" העובר על אזרחי המדינה היהודים. גם בשטחי הגדה המערבית אחרי 1948 עמדו שני מכשולים בדרך להתפתחותה של סביבה וחברה אורבנית. הראשון היה אוכלוסיית הפליטים הגדולה שנשמכה בהדרגה על הערים הגדולות. השני היה מדיניות ההזנחה המכוונת מצד המשטר ההאשמי, ששלט בגדה המערבית בין 1948–1967, אשר נועדה להחליש את ערי הגדה ולהעצים את ערי עבר הירדן המזרחי. כך, מאז

אלו מועדפים על פני כיכר או שדרות ה"שְׁהַרְאָא" המוכרות מערים אחרות ועל פני ציון אירועים ואישים מתוך ההיסטוריה הפלסטינית המודרנית. אם אכן תצליח רוואבי להתגבר על המכשולים הפוליטיים המרובים שניצבים ועוד יוצבו בדרכה, זו תהיה הזדמנות חשובה להעלות את ההיסטוריה האורבנית הפלסטינית על נתיב חדש, בדרך למדינה עתידית. בוני רוואבי מאמינים כי על מנת שזה יקרה יש לנתק את חווית המגורים בעיר החדשה מהערים הפלסטיניות המסורתיות ומעולם המושגים הטעון של הסכסוך. ימים יגידו האם המונחים ה"רכים" בעזרתם הוגדרו חלקיה השונים של העיר אכן יסייעו ביצירת זהות פלסטינית חדשה.

דותן הלוי הוא עמית מחקר בפורום לחשיבה אזורית. הוא כותב את הדוקטורט שלו בלימודי המזרח התיכון באוניברסיטת קולומביה.

השם הסולידי "רוואבי" ("גבעות") הוא רחב הצעות אחרות כמו "מְדִינַת ערפאת" (עיר ערפאת) או "מדינת אל-ג'האד" (עיר הג'האד), וקשר בין העיר כמסמלת יצירה חדשה ובין הטופוגרפיה האופיינית לאזור. לשכונות בעיר ניתנו גם כן שמות ייחודיים, ואולי קצת מוזרים, שנשאבו מתוך שפות שמיות עתיקות: "מְקַמְטָה" (סלע), "סוּאָן" (אבן צור), "אכשאף" (מעשה קסמים, כישוף) ו"תרצה" (שמחה, שעשוע). הבחירה בשפות הלא מוכרות – בעיקר אכדית אך גם ארמית – נועדה לסמל את הקשר של העיר אל העבר הפלסטיני ה"כנעני". הטענה הפלסטינית לפיה מוצאם של הפלסטינים בעממי כנען נועדה להתפלמס עם הטענה היהודית לקשר היסטורי עם בני ישראל שישבו באזור, ולהדגיש את קדימותם של הפלסטינים. לאור מיקומה הגיאוגרפי של רוואבי בסמיכות להתנחלויות חלמיש (נווה צוף), עטרת, עפרה ובית-אל, השואבות את שמותן מאתרים תנ"כיים, מקבל פולמוס זה משנה תוקף.

שכונות אחרות בעיר רוואבי מכונות בשמות "זרואר" – שמה הערבי של הציפור הארץ ישראלית שרקרק, ו"רְלִים" – שמו של אחד משבטי הערבים החשובים של סוריה ועיראק. המודלים השונים של הבניינים ברוואבי קיבלו גם הם שמות ערביים כמו "מרמר" (שיש), "בְּלוּר" (גביש), "זאן" (עץ אשור) או "וּתֶר" (מיתר של כלי נגינה). השמות הערבים שנבחרו מדגישים אף הם את הקשירה בין העיר לבין הטבע שמקיף אותה ומאפיינים ערבים שורשיים, תוך המנעות מיצירת זיקה ישירה לסמלי המאבק הפלסטיני של הדורות האחרונים. לפחות כרגע נראה כי שמות

7

ירדן ואוכלוסייתה: השאלות המאיימות באמת

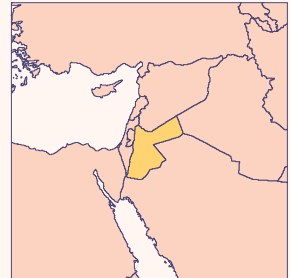
ד"ר אסף דוד

ירדן של השנים האחרונות שונה מאוד מירדן של תחילת האלף. התמודדותה של המדינה, ובעיקר של האליטה והאוכלוסיה העבר-ירדנית, עם סוגיות דמוגרפיות מאיימות לאורך השנים, תהיה קשה מנשוא על רקע ההגירה העיראקית והסורית. למעשה, השאלות המאיימות ביותר על המדינה והאליטה השלטונית אינן עוד "מיהו פלסטיני" ו"האם ומתי תקום מדינה פלסטינית בת-קיימא", אלא "מיהו ירדני" ו"כיצד תישאר ירדן עצמה מדינה בת-קיימא"

בהדרגה, ובצל המאבק בין ירדן לאש"ף על ייצוג שאלת פלסטין והנסיבות המדיניות המשתנות, החל המלך חוסיין להכיר בקיומה של לאומיות פלסטינית עצמאית, תוך שהוא מבקש לתחום אותה לגדה המערבית (ובהמשך לעזה) אך לשמור על הקשר בין הגדה לבין ירדן. במרס 1972 הציג המלך לשנות את שמה של הממלכה ההאשמית ל"ממלכה הערבית המאוחדת", פדרציה ירדנית-פלסטינית בשתי הגדות שבה תישמר בכורתה של הגדה המזרחית. לאחר מלחמת 1973 ובעקבותיה החל המלך להשתעשע ברעיון של משאל עם בגדה המערבית על שלטון עצמי הקשור לירדן, אך באוקטובר 1974 החליטה עבודו ועידת הפסגה הערבית ברבאט כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי והבלעדי של הפלסטינים.

ניתוקה של ירדן בכפייה מייצוג הפלסטינים הבשיל לכדי מו"מ בין ירדן לאש"ף, שנוהל לסירוגין במהלך החצי הראשון של שנות השמונים, על קונפדרציה ירדנית-פלסטינית שבה ייהנו הפלסטינים מריבונות מדינית מלאה בגדה המערבית, תוך זיקה לירדן. כפי שהיה במגעים בין ירדן לאש"ף ערב מלחמת האזרחים בירדן ("ספטמבר השחור", 1970), חזיתות השמאל באש"ף לחצו על ערפאת וסיפקו לו סיבה, או תירוץ, שלא להשלים את ההסכם עם ירדן. נסיון עוקב להשיג הסכם דומה, הפעם בערוץ ישראלי-ירדני ישיר ("הסכם לונדון", 1987), הוכשל על ידי ראש הממשלה שמיר.

ב-31 ביולי 1988, לאחר חודשים ארוכים של אינתיפאדה בגדה המערבית שחוללה תסיסה בגדה המזרחית, ובייחוד בריכוזי האוכלוסיה הפלסטינית

ממלחמת 1948 יצאו מפסידים הרבה ושני מנצחים: ישראל, שהקימה מדינה, וירדן, שכבשה את הגדה המערבית. בשנת 1949 החליטה ירדן להעניק אזרחות ירדנית מלאה לכל הערבים שהתגוררו בשטחה הריבוני (בגדה המזרחית) ותחת שלטון צבאה (בגדה המערבית), וחוק האזרחות הירדנית משנת 1954 (שהחליף את חוק האזרחות של עבר הירדן משנת 1928) הוחל על כל מי שהתגורר בשטחים האמורים לעיל בין ה-20 בדצמבר 1949 וה-16 בפברואר 1954. כך הפכה ירדן למדינה הערבית היחידה שהעניקה אזרחות מלאה לפלסטינים, פליטים ושאינם פליטים, שהיו תחת שלטונה בשתי הגדות. ב-1950 סיפחה ירדן רשמית את הגדה המערבית ושילשה את אוכלוסיית הממלכה. הסיפוח הוסיף לירדן לא רק את השטחים הפוריים של הגדה המערבית ואת המקומות הקרושים בירושלים, אלא גם אוכלוסייה עירונית משכילה שתרמה רבות להתפתחותה של המדינה בעשורים הבאים.

לאחר מלחמת 1967 החשיבה ירדן את הגדה המערבית כשטח ירדני שנכבש בידי ישראל. אולם

מכן. יום לאחר ההכרזה על הצהרת העקרונות בין ירדן לאש"ף בנובמבר 1993 חתמו ירדן וישראל על הצהרת עקרונות להסכם שלום ביניהן, שנחתם שנה לאחר מכן. הסכם אוסלו והקמת הרשות הפלסטינית חוללו זעזוע עמוק דווקא אצל מי שכבר הקים לעצמו מדינה: ישראל, שמתקשה עד היום להתמודד עם המשמעות שיש לכך על ההגדרה העצמית שלה, וירדן. עבור הממלכה, הסכם אוסלו, הקמת הרשות הפלסטינית והסכם השלום הירדני-ישראלי דווקא החריפו, ולא מיתנו, את המתח הבין-קהילתי בין "ירדנים" ל"פלסטינים" בגדה המזרחית, ואת המחלוקת סביב היחסים העתידיים בין ירדן לבין הגדה המערבית.

חיהו פלסטיני

המימד הטריטוריאלי ביחסי ירדן-פלסטינים הוא עוד פחות סבוך מהמימד האנושי, הנוגע לעצם ההבחנה בין "ירדני" לבין "פלסטיני". העובדה כי הפלסטינים בשתי הגדות הפכו ב-1949 לאזרחים ירדנים מלאים הופכת את דקויות הגדרות הלאום והמוצא בירדן למורכבות ביותר. הן תלויות בתהפוכות הזמן, המרחב, זהותו של המבקש הגדרה כזו וזהותו של המציע אותה, ולעתים גם באיזו שעה ביום שואלים את השאלה.

מבחינת החוק הירדני אין מחלוקת כי כל תושבי הגדה המערבית והגדה המזרחית בין השנים 1949-1954 הם אזרחי ירדן או זכאים לאזרחות ירדנית. עבור הפלסטינים זוהי הגדרה מספקת, ואין בלאומיותם הפלסטינית כדי לסתור את אזרחותם הירדנית. עבור עבר-ירדנים רבים,

ירדן נכנסה ל"מלחמה דמוגרפית" שקטה עם ישראל על גבה של האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית, כשישראל מבקשת להגדיר כמה שיותר מאלה כ"ירדנים", בעוד שירדן מבקשת להגדיר כמה שיותר מהם כ"פלסטינים".

בממלכה, הודיע המלך חוסיין על ניתוק הזיקה (פפ אל-ארת־פאט) מהגדה המערבית. בן לילה השתנה מעמדה של הגדה המערבית בעיני ירדן משטח ירדני כבוש לטריטוריה חסרת בעלים, שישראל ואש"ף מוזמנים להתקוטט עליה. עם זאת, החלטת ניתוק הזיקה מעולם לא אושררה כחוק בפרלמנט ובסנאט הירדני, ומבחינה משפטית היא סותרת את החוקה. לכך יש משמעויות משפטיות ניכרות בסוגיית האזרחות, הפליטים, ובשאלות של בעלות על רכוש וקרקעות בגדה המערבית.

התנהגותו של הצד הירדני במשלחת הירדנית-פלסטינית המשותפת לוועידת השלום במדריד הרגימה היטב את ה"ברוגז" הירדני על ישראל ועל הפלסטינים. שני האחרונים "החזירו" לירדן בהכרזה המפתיעה על הסכם אוסלו שנתיים לאחר

"צהובים"). בעוד שה"צהובים" נהנו מאזרחות ירדנית מלאה על פי הסיווג החדש, זכות המגורים בירדן נשללה מה"ירוקים" ותוקף דרכוניהם הפך לזמני. במקביל חדל הדרכונן הירדני להוות תעודה רשמית המעידה על אזרחות, וזו הותנתה בהנפקת "תעודת משפחה" (רְפֶתֶר עֵאא' לָה) ולאחר מכן "מספר לאומי" (רְקֶם נְטִי).

אף שבהחלטת ניתוק הזיקה נקבע כי רק מי שהתגורר בגדה המערבית ב-31 ביולי 1988 ייחשב פלסטיני, הרשויות בירדן ניצלו אותה כדי להפוך את ה"צהובים" באשר הם לירדנים ובעיקר כדי להפוך את ה"ירוקים" בכל מקומות מושבותיהם לפלסטינים. חמש השנים שחלפו בין 1983 ל-1988 הפכו קריטיות עבור הפלסטינים-הירדנים והן הבסיס לערפול, הלא-חוקית מלכתחילה, במעמד המשפטי: "ירוק" שהתגורר בשנת 1985 בגדה המזרחית, נניה, נחשב "ירדני" על פי החלטת ניתוק הזיקה; בעוד ש"צהוב" שהתגורר באותה שנה בגדה המערבית נחשב "פלסטיני" על פי ההחלטה.

לקראת סוף העשור הקודם החל משרד הפנים הירדני לנצל את הבלבול הזה כדי לשלול את אזרחותם של ירדנים ממוצא פלסטיני. למעשה, ירדן נכנסה ל"מלחמה דמוגרפית" שקטה עם ישראל על גבה של האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית, כשישראל מבקשת להגדיר כמה שיותר מאלה כ"ירדנים", בעוד שירדן מבקשת להגדיר כמה שיותר מהם כ"פלסטינים". זאת היא עושה באמצעות ערכון רישומי ה"צהובים" שלה, הנתבעים לספק הוכחה לכך שמוצאם מהגדה המערבית במגעיהם עם הרשויות לצרכים

לעומת זאת, בין הלאומיות הפלסטינית לבין הלאומיות הירדנית קיימת בהכרח סתירה. לשיטתם, מאחר שהאזרחות הירדנית נכפתה על הפלסטינים, הללו יהיו חשודים לעולם ב"נאמנות כפולה". לכן נתבעת האוכלוסייה הירדנית-פלסטינית לשאת בסבלנות את אפלייתה בירדן עד קום המדינה הפלסטינית, ואז "לבחור" האם ברצונה להשתייך לירדן וליהנות בה משוויון זכויות מלא, או להגר למדינה הפלסטינית. אפשרות נוספת, המתחדדת בשנים האחרונות בשיח העבר-ירדני, מכונה "שיבה פוליטית": הפלסטינים-הירדנים שייאלצו להישאר בירדן או יבחרו לעשות כן ייהנו מזכויות תושב בירדן אך יממשו את זכויותיהם הלאומיות (ובראשן הזכות לבחור ולהיבחר) במדינה הפלסטינית בלבד.

גם אם נדמה שהחוק הירדני בסוגיית האזרחות ברור, הביורוקרטיה הירדנית סיבכה אותו לבלתי הכר בשלושת העשורים האחרונים, מתוך רצון להפריד ככל שניתן בין אוכלוסיות הגדה המזרחית והגדה המערבית. שורש הבעיה טמון לא ב"החלטת ניתוק הזיקה" מיוולי 1988 אלא בנהלים שנקבעו חמש שנים קודם לכן. ביוני 1983, בעקבות כשלון השיחות בין ירדן לאש"ף על כניסה משותפת לתהליך מדיני עם ישראל על בסיס "תכנית רייגן", החליטה ממשלת ירדן לנפק תעודות מסע צבעוניות לאזרחיה ממוצא פלסטיני המתגוררים בשתי הגדות. בכך היא הבחינה בפועל בין שני מעמדות באוכלוסייה הירדנית-פלסטינית – תושבי הגדה המערבית קיבלו תעודות מסע ירוקות (להלן "ירוקים"), ותושבי הגדה המערבית שהתגוררו בגדה המזרחית קיבלו תעודות מסע צהובות (להלן

ושל אזרחיה להקמת מדינה פלסטינית. שאלת האוכלוסייה הפלסטינית בירדן נוגעת ישירות לדמותה הנוכחית והעתידית של הממלכה, צביונה והרכבה הדמוגרפי. היא טומנת בחובה רגישויות פוליטיות עצומות על רקע יישובם הצפוי של רוב הפליטים בממלכה בכל תרחיש שנדון עד כה בין ישראל לבין הפלסטינים. בגין משמעויותיה והשלכותיה על שאלת הפליטים על דמותה של הממלכה היא נחשבת בעיני הצמרת הירדנית ל"לב הסוגיות", האינטרס הלאומי החיוני ביותר שעליו חייבת ירדן להגן במהלך הדיונים על הסדר הקבע.

על פי הערכות עדכניות, אוכלוסיית ירדן מונה כיום כ-8.1 מליון נפש, שלפחות מחציתם אינם אזרחים אלא פליטי מלחמה מעיראק ומסוריה ומהגרי עבודה (בעיקר ממצרים). בשנת 2008 העריך השגריר האמריקאי בעמאן כי אם מביאים בחשבון את אוכלוסיית הפליטים הפלסטינים והעיראקים והעובדים הזרים, האוכלוסייה העבר-ירדנית מונה כעשרים אחוז בלבד מתושבי הממלכה. זה היה עוד לפני שהגיעו לירדן קרוב למליון פליטים שברחו מזוועותיהם של משטר אסד והמורדים בסוריה. מכל מקום, למעלה משלושה מליון מבין תושבי ירדן הם פלסטינים: קרוב לשני מליון מאזרחיה רשומים כפליטים באונרא (פליטי 1948 וצאצאיהם), מהם מתגוררים פחות מ-20 אחוז בשלושה עשר מחנות הפליטים ברחבי הממלכה. קרוב למליון נוספים הם "ירוקים", דהיינו פלסטינים על פי החלטת ניתוק הזיקה, וכ-200 אלף נוספים הם עזתים במעמד תושב, דהיינו פלסטינים שמעולם לא היו אזרחי ירדן.

שתי האוכלוסיות הללו איבדו תקווה של ממש לשוב למקומות שמהם באו וירדן נתפסת בעיניהן, מכורח הנסיבות, כמושב הקבע החדש שלהן. לכך יש השלכות קשות על כלכלת הממלכה ועל תשתיות החינוך, המים, התברואה והרווחה בה.

ביורוקרטיים שונים (למשל, חידוש דרכון או הנפקת תיעוד רשמי). מאחר שמרשם האוכלוסין הפלסטיני נשלט כמעט כליל על ידי ישראל הבקשה נדחית, ואז מגיבות הרשויות בירדן בהפיכת ה"צהובים" ל"ירוקים". כך נשללת באבחה אחת אזרחותם הירדנית של פלסטינים, שמשמעותה מניעת זכויות ושירותים בסיסיים שהמדינה מעניקה לאזרחיה.

פליטים ועקורים

התסכוכת המשפטית-זהותית הירדנית-פלסטינית משפיעה גם על עמדתה של ממשלת ירדן ביחס לשאלת הפליטים (שהגיעו לירדן ב-1948) והעקורים (שהגיעו לגדה המזרחית ב-1967), ומסבירה את יחסם האמביוולנטי של ממשלת ירדן

עיראק כדי לאלץ מאות אלפי פלסטינים להגר מהגדה המערבית לירדן ולהקים בה בפועל את ה"מדינה הפלסטינית". לשרון הייתה היסטוריה מוכחת בקידום רעיון "ירדן הוא פלסטין", ואף שכלפי חוץ הוא נמלך ברעתו לאחר חתימת הסכם השלום עם ירדן, נראה שהירדנים קיבלו מדי פעם מידע שעורר את חשדם שתוכו של שרון אינו כבדו.

עם זאת, לא עצם קיומה של המדינה הפלסטינית עומד בראש מעייניה של ירדן אלא מהותה של המדינה הזו; האם היא תהיה מדינה ריבונית ועצמאית, או תלותית וחלשה, ולכן פצצת זמן מתקתקת? במילים אחרות, אפשר לחדר את הניסוח השגור, "מדינה פלסטינית היא אינטרס אסטרטגי ראשון במעלה של ירדן", ולדייק יותר: "מדינה פלסטינית בת-קיימא היא אינטרס אסטרטגי ראשון במעלה של ירדן". בשלב השני כדאי לשאול מיהי אותה "ירדן" שעבורה מדינה פלסטינית בת-קיימא היא אינטרס אסטרטגי. האם מדובר במשטר ההאשמי? באוכלוסיה העבר-ירדנית? באוכלוסיה הירדנית-פלסטינית? בקרב השחקנים השונים הללו תהיינה תשובות שונות לשאלה מהי המדינה הפלסטינית הרצויה מבחינתם. גם אם צמרת המשטר מסוגלת לִגְבּוֹת ויתורים והחלטות פרגמטיות של הרשות הפלסטינית, ספק רב אם האליטות והאוכלוסיות העבר-ירדנית והירדנית-פלסטינית יעניקו גיבוי לגיבוי הזה. המלך חוסין התגבר בקושי רב על התנגדות עצומה לאישור הסכם השלום עם ישראל, והסכם השלום הישראלי-פלסטיני עלול להיתקל בהתנגדות פנימית עזה יותר מכל

בין קבוצת הפלסטינים-הירדנים שחלה עליהם החלטת ניתוק הזיקה, קבוצת הפלסטינים-הירדנים בעלי תעודת המסע הירוקה וקבוצת הפלסטינים-הירדנים שעקרו לגדה המזרחית כתוצאה ממלחמת 1967, מתקיימת חפיפה חלקית בלבד. אולם בשנים האחרונות מתגבשת בקרב האליטה הירדנית עמדה עקרונית ביחס למו"מ על הסדר הקבע, שעל פיה שאלת הפליטים (1948) תיפתר באמצעות שילוב של שיבה ופיצויים, ושאלת העקורים (1967) תיפתר באמצעות שיבה "פוליטית" או פזיזת לשטחי המדינה הפלסטינית לכשתקום. מטבע הדברים, לממשלת ירדן יש אינטרס להגדיל את קבוצת ה"ירוקים" וליצור חפיפה מלאה בינה לבין עקורי 1967, כדי ל"היפטר" מכמה שיותר מאזרחיה ולהפכם לאזרחי המדינה הפלסטינית, בפועל או בכוח.

מדינה פלסטינית

מדינה פלסטינית ממערב לנהר הפכה, ברבות השנים ולאחר התפכחותה של ירדן הרשמית מנסיונות איחוד הגדות, לאינטרס אסטרטגי ראשון במעלה של ירדן. זאת משום שהיא תִקְבַּע את ההפרדה בין "ירדן" לבין "פלסטין" ותמנע פלסטיניזציה של ירדן עד כדי הגשמת סיוט ה"מולדת החלופית". הסיוט הזה רודף את ירדן בהתמדה, והמדיניות הישראלית כלפי הפלסטינים, ולעתים גם כלפי ירדן עצמה, מספקת לאחרונה סיבות טובות לחשש. בראשית 2003, למשל, הביע המלך עבדאללה חשש באזני נשיא ארה"ב, ג'ורג' בוש, כי ראש ממשלת ישראל אריאל שרון ינצל את הכאוס שיתפתח באזור כתוצאה מכיבוש

מאיימות לאורך השנים, הולכת להיות קשה מנשוא על רקע ההגירה העיראקית והסורית. למעשה, השאלות המאיימות ביותר על המדינה והאליטה השלטונית אינן עוד "מיהו פלסטיני" ו"האם ומתי תקום מדינה פלסטינית בת-קיימא", אלא "מיהו ירדני" ו"כיצד תישאר ירדן עצמה מדינה בת-קיימא".

כיוון אפשרי. זאת בזמן שהמלך עבדאללה רחוק מליהנות מרשת הבטחון הפוליטית שתמכה באביו המנוח.

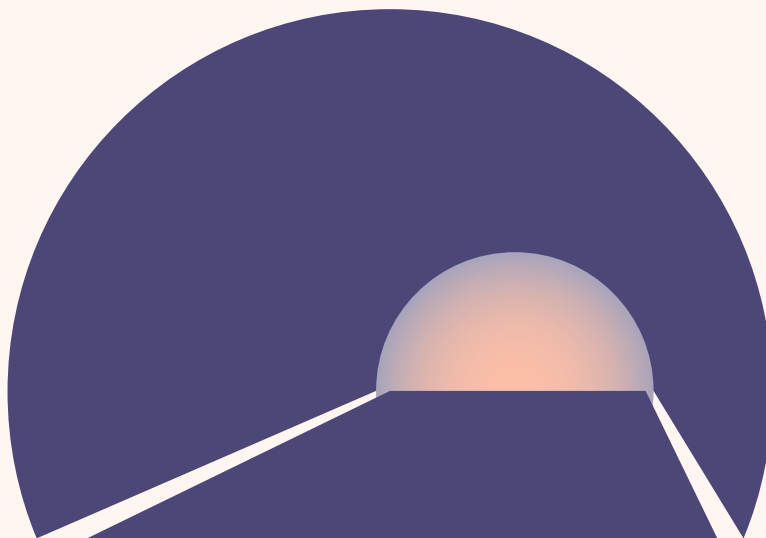
דמוגרפיה משתנה

את תמונת המצב הזו מסבכות שתי הקהילות הגולות של פליטי המלחמות של העשור האחרון בירדן – הסורים, המונים על פי רישומי סוכנות הפליטים של האו"ם קרוב למליון נפש, והעיראקים, המונים על פי רישומי הסוכנות 57 אלף נפש (הנתונים מעודכנים לדצמבר 2015). המספרים האמיתיים גדולים בהרבה: הקהילה הסורית הגולה בירדן מוערכת בכ-1.4 מליון איש, והקהילה העיראקית בכ-200 אלף איש לפחות. הרוב המכריע של הסורים והעיראקים חי בערים ובכפרים, ורק מיעוטם (כמאה אלף סורים) במחנות פליטים. שתי האוכלוסיות הללו איבדו תקווה של ממש לשוב למקומות שמהם באו וירדן נתפסת בעיניהן, מכורח הנסיבות, כמושב הקבע החדש שלהן. לכך יש השלכות קשות על כלכלת הממלכה ועל תשתיות החינוך, המים, התברואה והרווחה בה.

מובן שמציאות זו מעוררת גם מתחים פנים-קהילתיים קשים, בעיקר מצד האוכלוסיה העבר-ירדנית הצופה בזרם הולך וגובר של קהילות מוכות טראומה החולקות יחד עמה את המדינה. למעשה, ירדן של השנים האחרונות שונה מאוד, כמעט בכל מובן אפשרי, מירדן של תחילת האלף. התמודדותה של המדינה, ובעיקר של האליטה והאוכלוסיה העבר-ירדנית, עם סוגיות דמוגרפיות

ד"ר אסף דוד הוא מנכ"ל הפורום לחשיבה אוורית ועורך אתר הפורום ועמית הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים.

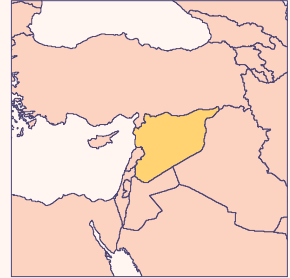
8

סוריה החדשה: עוד ארוכה הדרך למדינה

אליזבט צורקוב

החברה הסורית מחולקת כיום לאזורים גיאוגרפיים, עדות, תפיסות פוליטיות שונות ומעמדות. גם אם אחד מהכוחות הלוחמים בסוריה יצליח להשתלט על כל חלקיה של המדינה, או אם יושג הסכם שיביא לסיימה של המלחמה, סוריה תורכב מקהילות במצב של פוסט-טראומה המחזיקות בנרטיבים שונים ביחס למלחמה. עוד ארוכה הדרך לזהות ולנרטיב לאומי חדש שיכילו בתוכם את כל הקבוצות המרכיבות את סוריה כיום.

אחוזים מהאוכלוסייה. לבסוף, המורדים הכורדים שולטים בכ-15% משטח סוריה ובכ-11 אחוז מהאוכלוסייה שנותרה במדינה. לצד זאת ישנה גם סוריה החמישית – סוריה בניכר. מעל ארבעה מיליון סורים, כ-17 אחוז מאוכלוסיית המדינה בעת תחילת ההתקוממות, הם פליטים רשומים מחוץ לסוריה כיום. אליהם מתווספים מאות אלפים רבים של פליטים שלא טרחו להירשם אצל הרשויות או נציבות הפליטים של האו"ם.

עוד טרם תחילת ההתקוממות בסוריה סבלה החברה הסורית מפיצולים רבים, והלאומיות האחידה שנכתה על האוכלוסייה לא מצאה אופן קשבת בקרב ציבורים נרחבים. העדות והמעמדות השונים בסוריה המשיכו לגור בנפרד זו מזו ונישואים בין עדות, בין עירוניים וכפריים או בין מעמדות היו תופעה מוגבלת למדי. הלאומיות שהשליט משטר הבעת' על סוריה התעלמה מהגיוון הרב של הקבוצות האתניות והדתיות השונות, וכפתה על האוכלוסייה זהות אחת – ערבית, מוסלמית סונית. לצד זאת ניצל משטר אסד את השסעים בחברה הסורית כדי להבטיח את שליטתו. כך, למרות שהמשטר ביקר את השבטיות הוא השתמש בה כדי לרכוש בני ברית, ולמרות שטען כי העלווים הם מוסלמים כמו רוב האוכלוסייה הסורית, כל המשרות הבכירות בארגוני המודיעין והביטחון היו שמורות לבני העדה ובייחוד לבני שבטו של אסד. אין תמה, אם כן, כי הזהות הלאומית הכפויה והמוזיפת קרסה עם תחילת ההתקוממות, וזהויות תת-לאומיות, בייחוד אזוריות, עדתיות, מעמדיות ופוליטיות (במובן של היחס למשטר), צצו על פני השטח.

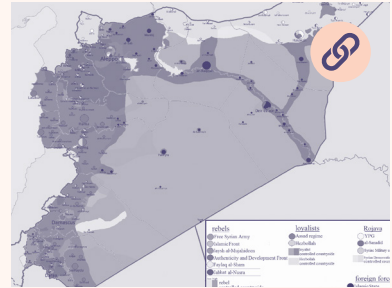
עמוס גלעד, ראש האגף המדיני-ביטחוני במשרד הביטחון, הכריז לאחרונה על "מותה של סוריה" והוסיף כי "מדובר במדינה מפורקת ללא עתיד". ההכרזות על מותה של מדינה – שהיא אכן מפורקת כיום – מצלצלות יפה, אך הן חסרות משמעות. אזרחי סוריה ממשיכים לחיות בתוך החלקים המרכיבים את סוריה כיום. את החיים הללו אני מבקשת לבחון במאמר זה.

סוריה מפוצלת כיום לארבעה חלקים גיאוגרפיים בהתאם לשיטות השלטון השונות באזור ותנאי החיים. בשטח שבשליטת המשטר, בגודל של כרבע משטח סוריה, חיים כיום כ-60% מהאוכלוסייה שנותרה במדינה, לפי הערכתו של פבריס בלאנש, מומחה לאתנוגרפיה של סוריה. ארגון המדינה האסלאמית, דאע"ש, שולט בכחצי משטח המדינה. רוב השטחים שבשליטת הארגון הם מדבריים ולכן שוכנת בהם כ-13% מהאוכלוסייה בלבד. קבוצות המורדים הסוריות השונות שבינן צבא סוריה החופשי החילונית לג'בהת א-נוסרה, זרוע אל-קאעדה בסוריה, שולטות על כעשרה אחוזים משטח סוריה, שבו גם חיים כ-13%

חסרות הבחנה, הרעבה של האוכלוסיה ופגיעה בספקי שירותים הכרחיים דוגמת בתי חולים ומאפיות, מבטיחות את בריחתה של אוכלוסיה (שברובה עוינת את המשטר) לאזורים שבשליטת המשטר או מחוץ למדינה כדי לשרוד.

האזורים שבשליטת המשטר דומים זה לזה בהיבטים שונים. שורר בהם בטחון יחסי בהשוואה לתופת שהיא מנת חלקם של אזורים אחרים בסוריה; אלפי מחסומים, המאוישים לרוב בידי לוחמי מיליציות (שלעיתים דורשים שוחד), מפורזים ברחבי השטחים הללו, המשטרה הצבאית עורכת בדיקות במחסומים ופשיטות על בתים במטרה לאתר עריקים ומבוקשים לשירות צבאי (גם כאן שוחד יכול להועיל), ארגוני סיוע בין-לאומיים מספקים, בתיווך המשטר, מצרכי יסוד במחירים מסובסדים, ואספקת המים והחשמל אינה רציפה.

קיימים גם הברלים מסוימים בין האזורים הללו, הנובעים ממידת הנאמנות של האוכלוסיה למשטר. באזורים העלווים באזור החוף כמעט ולא נותרו גברים בגיל שירות צבאי שאינם בצבא ובמיליציות או נהרגו תוך כדי שירות. באזור ההר הדרוזי, לעומת זאת, מספר האבידות נמוך בהרבה בשל מספר העריקים הגבוה (כ-27,000) ובשל ההתעקשות על שירות מקומי באזור בטוח יחסית. באזורים הסונים שבהם שולט המשטר קשה למצוא גברים; אלה משרתים בצבא, ברחו ממנו, או נמצאים באזורים שתחת שליטת המורדים (מרצון או בכפייה). שליטת המשטר באזורים הללו נובעת בעיקר מחשש של התושבים לגורלם אם ימרדו במשטר, כפי שקרה לערים דוגמת חומס, דומא, אידליב ומזרח חלב.

מפת שליטה בסוריה נכון לאמצע נובמבר 2015. המפה באדיבות Thomas van Linge

סוריה של משטר אסד

התבוננות על מפת החלוקה של סוריה מגלה כי משטר אסד שולט אמנם רק בכרבע משטח המדינה, אך רוב המרכזים העירוניים, ובכללם הבירה דמשק והערים חומס, חמאה, לאד'קיה, טרטוס וסוידאא נמצאים בידי כוחותיו של המשטר והמיליציות השיעיות הזרות הנלחמות לצדו. באזורים אלה, באופן טבעי, חיה אוכלוסיה בצפיפות גבוהה, אולם נוספו לה שני מיליוני עקורים פנימיים שנסו מאזורים שבשליטת המורדים ודאע"ש.

בתוך סוריה נמצאים כיום כ-7.6 מיליון עקורים, להערכת נציבות הפליטים של האו"ם, ורובם חיים באזורים שבשליטת המשטר. המשמעות היא שכחצי מהאוכלוסיה בסוריה היגרה ממקום מושבה לפני תחילת ההתקוממות: ארבעה מיליון הפכו לפליטים והיתר נמצאים בתור המדינה. אחוז גבוה זה של עקירה ופליטות נובע בעיקרו ממדיניות מכוונת של המשטר למנוע את קיומם של חיים סדירים באזורים שבהם שולטים המורדים. הפצצות

האוויר הסורי והרוסי וחיי האוכלוסייה הופכים לגיהנום. מעל מיליון איש נמצאים תחת משטר של המשטר. באזורים אלו מקיפים כוחות המשטר עיירות ושכונות בשליטת המורדים ומונעים את כניסתם של מזון, תרופות, חשמל ומים. כתוצאה מכך מתו ברעב כמעט 600 סורים ופלסטינים – סורים באזורים הנצורים שבפאתי דמשק ובמרכז העיר חומס (שבניתיים נפלה בידי המשטר).

קישור לסרטון: פצצות חבית שהושלכו על העיר דאריא, פרבר דרומי של דמשק, בתחילת 2014

התוצאה של ההפצצות הללו הייתה הגירה כפויה של אזרחים רבים מאזורים נרחבים שבשליטת המורדים. האוכלוסייה החיה באזורים שבשליטת המורדים צנחה מ-40 אחוז מכלל אוכלוסיית סוריה לכ-15 אחוז. רמת החיים של אלה שנותרו היא נמוכה במיוחד בשל יכולתם המוגבלת של המורדים, ארגוני חברה אזרחית מקומיים ובין-לאומיים להגיש עזרה לאזרחים. מצרכי מזון שילשו את מחיריהם, האבטלה נוסקת לשחקים, הרעב אורב בכל פינה והמרכיב העיקרי בתזונה הוא לחם. בתי החולים שהוקמו על-ידי מורדים וארגונים סוריים ובין-לאומיים מופצצים תדירות וממילא יכולים להעניק טיפול בסיסי בלבד.

התבוננות על מפת החלוקה של סוריה מגלה כי משטר אסד שולט אמנם רק בכרבע משטח המדינה, אך רוב המרכזים העירוניים, ובכללם הבירה דמשק והערים חומס, חמאה, לאד'קה, טרטוס וסוידאא נמצאים בידיו.

סוריה של המורדים

האזורים שבהם שולטים המורדים הסורים, כלומר, הקבוצות הנלחמות נגד משטר אסד וראע"ש בו זמנית, שונים זה מזה ברמת איכות החיים ובצורת השלטון, אולם דומים בהיבטים אחרים. הראשון והמרכזי שבהם הוא חוסר הביטחון התמידי השורר בהם בשל הפצצות חסרות הבחנה של משטר אסד וחיל האוויר הרוסי על ריכוזי אוכלוסייה. הפצצות שבהן משתמש המשטר הן לרוב חביות נפץ המושלכות ממסוקים של חיל האוויר הסורי. פצצות אלו אינן מדויקות במיוחד, וצבא אסד אינו משתמש בהן בקו החזית, שם הוא עלול לפגוע בכוחותיו שלו, אלא בעורף האזרחי של האזורים שבשליטת המורדים. מאפיות, בתי חולים, בתי ספר, מסגדים ומבנים קהילתיים סופגים את האש של חילות

שלרוב אינן מעורבות במעשים כאלה. כך, כאשר ג'בהת א-נוסרה סילקה שתי קבוצות של צבא סוריה החופשי מאידליב, המהלך זכה לתמיכה ציבורית בשל השחיתות שאפיינה את שתי הקבוצות.

למרות האנרכיה, הרעב וחוסר הביטחון התמידי, באזורים שבשליטת המורדים עדיין פועלת חברה אזרחית שמקדמת את הערכים שבשמם יצאו מיליוני סורים לרחובות ב-2011: זכויות אדם ואזרח, שלטון החוק ושוויון. ארגונים אלו אינם קיימים באזורים אחרים בסוריה, משום שהמורדים הכורדים והמשטר מתירים את פעילותן של עמותות א-פוליטיות בלבד. התארגנויות אזרחיות מפגינות נגד משטר אסד אך לעתים גם נגד קבוצות מורדים מושחתות או דכאניות. רוב פעיליהן הם מתנדבים צעירים שאינם נהנים מסיוע חיצוני כלשהו, ורבים מהפעילים הכולטים נהרגו, נעצרו על-ידי המשטר או ברחו מסוריה. בצפון סוריה ובפאתי דמשק קבוצות המורדים מאיימות על מבקריהן ואף עוצרות ומענות אותם, לעתים באשמת קידום רעיונות "אנטי-אסלאמיים". בדרום סוריה פועל צבא סוריה החופשי יחד עם ארגוני חברה אזרחית במטרה לזכות בלגיטימציה ציבורית, כך שחופש הפעולה של החברה האזרחית בדרום סוריה גדול בהרבה. כיום עיקר עבודתם של הארגונים הללו בדרום סוריה הוא הומניטארי ותיעודי – צילום הפצצות המשטר ותיעוד שמות ההרוגים.

המים והחשמל נותקו כבר לפני שלוש שנים כרוב השטחים שבהם שולטים המורדים, והאזרחים נשענים על בארות מים וגנרטורים, שהדלק שנדרש כדי להפעילם יקר אף הוא.

לעיתים נאבקים ארגוני המורדים עצמם זה בזה. למשל, ג'בהת א-נוסרה, זרוע אל-קאעדה בסוריה, סילקה את צבא סוריה החופשי מחלקים נרחבים של מחוז אידליב בצפון-מערב סוריה. המאבקים הללו מחלישים את מערכות השלטון המקומיות משום שכל ארגון חותר להגביר את כוחו שלו. כאשר אזרחים, ובהם מנהיגות מקומית, נמלטים מהשטחים שבשליטתו, תהליך ההשתלטות על מערכות השלטון האזרחיות מואץ. הדבר ניכר בעיקר בצפון סוריה, שם המורדים האסלאמיסטים נהנים מדומיננטיות והנהיגו מערכת משפט המתיימרת להיות שרעית, אך בפועל מתפקדת כזרוע שלטונית, גם אם מבולבלת ורצופת סתירות פנימיות. בדרום סוריה, לעומת זאת, צבא סוריה החופשי הוא הכוח הדומיננטי, ושם קיימות מערכת משפט הפועלת באופן מאורגן ולכיד יחסית ומועצה עממית נבחרת אשר מנסה לספק את צרכי האוכלוסייה.

גורם נוסף שמגביר את האנרכיה באזורים שבשליטת המורדים הוא התרבותן של קבוצות חמושים עצמאיות, חלקן כנופיות פשע. אלה מקימות מחסומים בדרכים וגובות "מיסים" על מעבר, חוטפות אזרחים בתמורה לכופר, בוזזות מפעלים ומבני ציבור ומבריחות סמים ודלק לתורכיה. קיומן של קבוצות אלה פגע באופן מהותי בתמיכת האוכלוסייה במורדים ואף העלה את קרנן של קבוצות סלפיות וג'יהאדיסטיות

האזורים הכורדים ה"כופרים", אך בספטמבר אותה שנה החלה הקואליציה הבין-לאומית בהובלת ארצות הברית להפציץ מהאוויר את כוחות דאע"ש שלחמו בכובאני, בירת אחד משלושת הקנטונים האוטונומיים עליהם הכריזה מפלגת ה-PYD. מעורבות צבאית זו, לצד הסיוע של הפשמרנה מכורדיסטאן העיראקית, אפשרו למורדים הכורדים לסלק את דאע"ש מצפון סוריה. הפליטים אשר שבים לאזורים המשוחררים נתקלים בעיירות וכפרים חרבים שאין בהם שירותים בסיסיים או מזון. הסלמת העימות עם דאע"ש החמירה את הנטיות האוטוריטריות של ה-PYD: המפלגה החלה לגייס בכפייה צעירים לשורות ה-YPG (ולהתייחס למשתמטים כאל אזרחים סוג ב') ולטהר אתגנית כפרים ערביים מיושביהם לאחר השתלטות עליהם מידי דאע"ש.

סוריה של דאע"ש

כחצי משטח סוריה כיום נשלט, במידה כזו או אחרת, על-ידי ארגון דאע"ש, שמציג את עצמו כ"מדינה אסלאמית" ולא כפלג מורדים, ולכן אינו מאפשר את פעילותן של קבוצות מורדים אחרות בשטחים שבהם הוא שולט. רובם, אגב, מדבריים ומיושבים בדלילות רבה, אך בהם נמצאות רוב עתודות הנפט המעטות של סוריה. בניגוד למורדים הסורים, דאע"ש הצליח להחיל בשטחיו מערכת שלטון איתנה המחליפה את המערכת השלטונית של אסד. השלטון הריכוזי גובה מיסים, מנפיק תעודות זהות, מפרסם צווים בכל תחומי החיים, מקיים מערכת משפט מאורגנת המבוססת על גרסה דרקונית במיוחד של השריעה

קישור לסרטון: הפגנה ביוני 2015 נגד מנהיג ג'יש אל-אסלאם, המיליציה החזקה ביותר בפאתי דמשק הנצורים. המפגינים שרים "תקולל נפשך, זהראן", בדומה לשיר נגד חאפז אל-אסד שמפגינים החלו לשיר ב-2011 וב-2012

סוריה של המורדים הכורדים

בחסות הנסיגה של משטר אסד מהאזורים הכורדים בסוריה בקיץ 2012 ביססה המפלגה הדמוקרטית הכורדית (PYD) את שליטתה על כ-15% אחוזים משטח המדינה. המפלגה סירבה באופן עקבי לחלוק את ריבונותה על השטח עם מפלגות כורדיות וכוחות חמושים אחרים, והצליחה לבסס שלטון מתפקד באזורים שבשליטתה ואף לספק בטחון יחסי מול מתקפות של דאע"ש, בעיקר בזכות שיתוף הפעולה שלה עם משטר אסד במאבק בארגון. כתוצאה מכך השטחים שבשליטתה אינם מופצצים על ידי חיל האוויר הסורי, בניגוד לשטחים שבשליטת המורדים הערבים הסורים. אולם למרות השיח הדמוקרטי של המפלגה, בפועל לא מתקיימת הפרדת רשויות בכורדיסטאן הסורית וכולן נשלטות על-ידי המפלגה. כתוצאה מכך, הפעילות של חברה אזרחית באזורים הללו מוגבלת לתחומים "רכים" כמו זכויות ילדים, נשים וסיוע הומניטרי. במהלך 2014 הגבירו דאע"ש את התקפותיהם נגד

ילדים ונערים להצטרף למחנות אימונים שלהם.

משם נשלחים הילדים לשרה הקרב שבו הם נחשפים לאלימות קשה ואף לוקחים בה חלק.

הסיבה המרכזית שבגינה הצליח ארגון דאע"ש לבסס שלטון מאורגן בשטחים שכבש בעיקר מידי המורדים הסורים היא שבניגוד לשטחי המורדים צבא אסד כמעט ולא מפציץ את האזורים הללו (רוסיה אימצה גישה זהה). למשטר אסד יש אינטרס להציג לעולם ולסורים כי החלופה היחידה לשלטונו הוא ארגון טרור רצחני, ולכן החלופה המסוכנת יותר בעיניו היא דווקא זו המתונה יותר. מאז יולי 2014 מופצים האזורים שבשליטת דאע"ש בסוריה על ידי הקואליציה הבין-לאומית. רוב ההפצצות מדויקות למדי וכמעט אינן מסכנות את חיי האזרחים, בניגוד להפצצות של חיל האוויר הרוסי.

כתוצאה מכל זאת העבירו בעלי עסקים רבים את עסקיהם מאזורים שבשליטת המורדים הסורים לאזורים שבשליטת דאע"ש. פעילותם, הממוסה על ידי דאע"ש, היא מקור הכנסה חשוב עבור הארגון. את רוב כספי המיסים מורים דאע"ש למאמץ המלחמתי בדמות רכש אמצעי לחימה ומתן משכורות גבוהות ללוחמים. כתוצאה מכך נוצרו באזורים שבשליטת דאע"ש שני מעמדות: הלוחמים, רובם זרים, שנהנים משכר גבוה ומדירות שנלקחו שלל, והתושבים המקומיים הסובלים מיחס מזלזל מצד הלוחמים, מעוני ומחסור ומגביית מיסים אגרסיבית.

המרחב הציבורי באזורים בשליטת דאע"ש שונה מאוד מזה ביתר סוריה. נשים יכולות לצאת מביתן בליווי גבר ובלבוש צנוע על פי פרשנות מחמירה ביותר, סוחרים מחויבים לסגור את חנויותיהם

כחצי משטח סוריה כיום נשלט, במידה כזו או אחרת, על-ידי ארגון דאע"ש, שמציג את עצמו כ"מדינה אסלאמית" ולא כפלג מורדים, ולכן אינו מאפשר את פעילותן של קבוצות מורדים אחרות בשטחים שבהם הוא שולט.

ושולט בתכנים המועברים במסגדים. לצד זאת מפעיל דאע"ש את מערכות הבריאות, התברואה, הבינוי והשיקום, החשמל והמים, ואף מספק מזון במחירים מסובסדים. סיוע בין-לאומי לא נכנס לשטחים שבשליטת דאע"ש בשל התעקשותו של הארגון להחרים אחוז ניכר מהסיוע ולחלקו כראות עיניו.

אנשי דאע"ש יודעים כי רוב הסונים בסוריה (וברחבי העולם) סולדים מהאלימות הגרוטסקית והגרסה הקיצונית במיוחד של האסלאם הסלפי, ולכן משתמשים בהפחדה כדי לכפות את שלטונם על האוכלוסייה. מערכת החינוך שהם מפעילים מכוונת לגדל את דור העתיד כך שיראה ברעיונותיהם הקיצוניים עניין טבעי, ולכן הם מכתיבים את תכני הלימודים בבתי ספר ומפתים

מרבית הפליטים הסורים חיים במזרח התיכון. תורכיה קלטה מעל שני מיליון פליטים בשטחה, לבנון קלטה מעל מיליון, ירדן קלטה מעל 630,000 ועיראק, שבעצמה נמצאת במלחמה עם דאע"ש, קלטה כרבע מיליון פליטים מסוריה.

דאע"ש, קלטה כרבע מיליון פליטים מסוריה. למרות התמונות של מחנות פליטים ענקיים בתורכיה ובירדן, רובם המכריע של הפליטים הסורים ברחבי המזרח התיכון חיים במרכזים עירוניים ומתקיימים בכוחות עצמם או בזכות סיוע מוגבל של הרשויות או נציבות הפליטים של האו"ם.

מצבם של הפליטים משתנה ממדינה למדינה. בתורכיה מוענקים להם תנאים בסיסיים ראויים במחנות, אך בלבנון לא הוקמו להם מחנות והם סובלים ממחסור קיצוני, עד כדי נפילה לזנות ולמכירת איברים. משפחות סוריות מכרו את בנותיהם הקטינות לנישואים בירדן ובלבנון, וילדים נאלצים לצאת לעבוד כדי לפרנס את משפחותיהם. התנאים הקשים במדינות המזרח

בשעות התפילה ולהתייצב לתפילה, ועונשי גוף דוגמת צליבה, עריפת ראשים, הצלפות או קטיעת ידיים מתבצעים בפומבי. דאע"ש דיכאו את כל התארגנויות החברה האזרחית באזורים שכבשו מידי המורדים הסורים, ופעילים שירדו למחתרת וממשיכים לרווח על החיים תחת הארגון, ואף קרובי משפחתם, מוצאים להורג אם הם נתפסים. עם זאת, בשל היכולת של דאע"ש לספק שלטון יציב ואת צרכיה הבסיסיים של האוכלוסייה, וכן בשל קשייהם של פליטים מחוץ לסוריה והחשש שבתיהם יוחרמו אם יעזבו, כחמישית מאוכלוסיית סוריה שלפני המלחמה ממשיכה לחיות תחת השלטון הרכאני של הארגון, אם כי בחורשים האחרונים גברה המגמה של בריחת אזרחים מה"ח'ליפות".

סוריה בניכר

כתוצאה מהמדיניות המכוונת של משטר אסד להחריב שכונות שבהן התגוררו אזרחים שנחשדו בתמיכה במורדים, ולמנוע מהאחרונים לקיים שלטון חלופי, מעל ארבעה מיליון סורים נסו מבתיהם, חצו את גבולות סוריה ונרשמו כפליטים בנציבות הפליטים של האו"ם. מעבר לכך ישנם כנראה יותר ממיליון פליטים שלא נרשמו באופן רשמי.

למרות הסיקור התקשורת הנהרס של גל הפליטים הסורים שהגיעו לאירופה בקיץ 2015, מרבית הפליטים הסורים חיים במזרח התיכון. תורכיה קלטה מעל שני מיליון פליטים בשטחה, לבנון קלטה מעל מיליון, ירדן קלטה מעל 630,000 ועיראק, שבעצמה נמצאת במלחמה עם

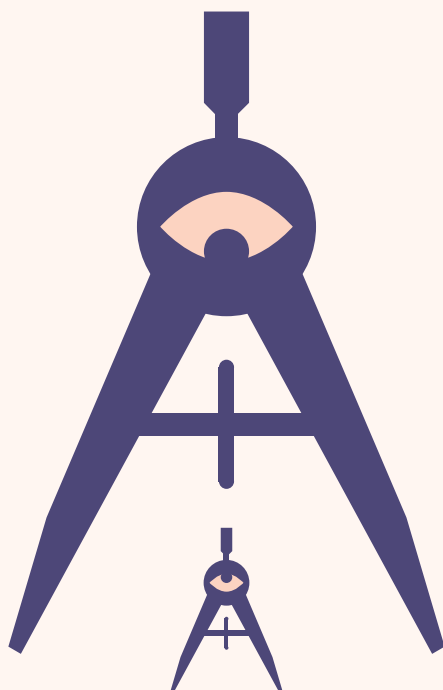
התיכון והסיכויים הקלושים לחזור לסוריה בקרוב דוחפים את הפליטים לבקש מקלט באירופה, שבה כמעט כולם זוכים למעמד פליט ולזכויות המגיעות להם מכוח מעמד זה.

סוריה לאן?

החברה הסורית מחולקת כיום לאזורים גיאוגרפיים, עדות, תפיסות פוליטיות שונות ומעמדות. גם אם אחד מהכוחות הלוחמים בסוריה יצליח להשתלט על כל חלקיה של המדינה, או אם יושג הסכם שיביא לסיומה של המלחמה, סוריה תורכב מקהילות במצב של פוסט-טראומה המחזיקות בנרטיבים שונים ביחס למלחמה, שטופות תאוות נקם וחשדנות הדדית. עוד ארוכה מאוד הדרך לזהות סורית ולנרטיב לאומי חדש שיהיו מסוגלים להכיל בתוכם את כל הקבוצות המרכיבות את סוריה כיום.

אליזבט צורקוב היא עמיתת מחקר בפורום לחשיבה.

9

עיראק החדשה: זווית הראייה של המיעוטים

עידן בריר

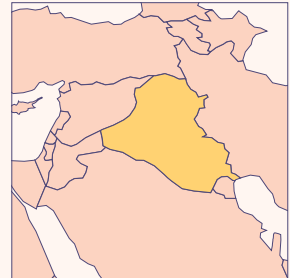
הסקטוריאליזם שמאפיינת את ייצוג המיעוטים בעיראק מאפיינת את דמותה של המדינה כיום. מיעוטים אתניים ודתיים שונים מעלים תביעות טריטוריאליות שבפועל סותרות או מוציאות זו את זו. אולם רדיפתם השיטתית של המיעוטים בעיראק יכולה להיפתר רק ב"מישור נינווה". זו תהיה פשרה כואבת על דרישותיהם המקסימליסטיות של המיעוטים במדינה, אך במציאות הנוכחית בעיראק ובאזור מוטב להם ציפור אחת ביד משתיים על העץ.

של התנועות הללו לפומבית והתעצמה. כיום מתהדרות תנועות המיעוטים הללו לא רק בייצוג הפוליטי של הקהילות אלא גם בנרטיבים וסמלים לאומיים כמו דגלים, אתוס משותף ולעתים אף לשון נבדלת.

מגמה זו הואצה בעקבות מעורבותם של גורמים זרים, חלקם מדינתיים, במלחמת האזרחים בעיראק. טורקיה שימשה באופן מסורתי כפטרונותם של הטורקמנים בעיראק, הוותיקן שימש (ולמצער נתפס) כפטרון הנומינלי של הקבוצות הנוצריות השונות ושל האשורים במדינה, ואיראן נטלה בגלוי את תפקיד פטרונותם של השיעים העיראקים. המעורבות הזרה האיזה גם את תחושת החירום של אותם מיעוטים שנזקקו להגנה מפגיעתם של ארגונים אסלאמיסטים, סונים ברוב המקרים, או מרדיפה פוליטית מצד הרשויות הפוליטיות העיראקיות והכורדיות.

פלישת ארגון "המדינה האסלאמית" בשנה האחרונה לשטחים נרחבים בצפון עיראק המאוכלסים בבני מיעוטים המיטה על האחרונים אסון גדול שסופו עדיין אינו נראה באופק, אולם במקביל גם חיזקה את פעילותן של התנועות הלאומיות בשטח. בניגוד לעבר, עתה הן שקועות בהבטחת פתרונות מעשיים להגנת המיעוטים שהן טוענות לייצוגם. עיקר דרישותיהן התמצה עד כה בהצעת מתווים למתן הגנה בין-לאומית לבני המיעוטים, על בסיס אוטונומיות טריטוריאליות באזורי מחייתם.

המודל המרכזי שאליה נשאו כלל המיעוטים האלה את עיניהם הוא המודל שהציבו הכורדים בצפון עיראק בעשורים האחרונים, וביתר שאת עם

זה שנים רבות מתקיימות בעיראק קהילות מיעוט לאומיות, אתניות ודתיות לצד קהילות הרוב המוסלמיות (שיעית וסונית). בקרב רבות מקהילות המיעוט הללו פועלות כבר שנים ארוכות תנועות לאומיות או בעלות סממנים לאומיים. תנועות אלה טוענות לייצוגם של עמים או קהילות בעלות שורשים ענפים באזור מסופוטמיה ותפקיד היסטורי חשוב בצמיחתו ובהתפתחותו. באופן מסורתי, וכחלק ממכלול טיעוניהן בתחומים השונים – פוליטיים, תרבותיים, לשוניים וחברתיים – טוענות תנועות אלה גם לזכות היסטורית של קהילותיהן על נתחים מן הטריטוריה העיראקית.

בעבר הייתה פעולתן של התנועות הללו בלתי-חוקית. בשנות שלטונו של משטר הבעת' בעיראק הותר להן, במקרה הטוב, לפעול במישור הסמלי בלבד, בטענה כי כל פעילות החותרת תחת אחדותה הטריטוריאלית והזהותית של עיראק אסורה בחוק. אלא שמאז הפלת משטר הבעת' בשנת 2003 וגלישתה של עיראק למלחמת אזרחים דתית, עדתית ואתנית הפכה פעילותן

הצליחו הכורדים לבסס לעצמם אוטונומיה באזור האסור לטיסה, שאותו אכף חיל האוויר האמריקני עד התמוטטותו של המשטר בשנת 2003. לאחר מכן הצליחו הכורדים לראשונה לבסס את האוטונומיה שלהם באופן מלא והפכו למעשה למדינת מוסדות הנהגית ממערכת פרלמנטרית פתוחה. במובנים רבים הייתה מדינתם-שבדרך יעילה ותפקודית יותר מהמדינה העיראקית שהוקמה בבגדאד בחסות אמריקנית. קהילות המיעוט הקטנות יותר – הטורקמנים,

גיבושו של האזור הכורדי האוטונומי מאז 2003. הכורדים, הקהילה האתנית הגדולה ביותר בעיראק אחרי הערבים, ניהלו מאבק עקוב מדם במשטרים העיראקיים השונים מאז אמצע שנות ה-50 של המאה הקודמת, במטרה להשיג לעצמם עצמאות, או לכל הפחות אוטונומיה פוליטית ותרבותית, במסגרת עיראק הפדרטיבית. משטר הבעת' ראה במאבק הכורדי חתירה תחת אחדותה של המדינה וגמר אומר לחסלו בעודו באבו. רק עם היחלשותו של המשטר לאחר מלחמת המפרץ הראשונה

מפת כורדיסטאן
העיראקית בתוך המפה
העיראקית.

באדום כהה:

שטחיה הרשמיים של
כורדיסטאן העיראקית;

השטח המקווקו הכהה:

שטחים שסופחו מבחינה
אדמיניסטרטיבית לחבל
האוטונומי מאז הקמתו;

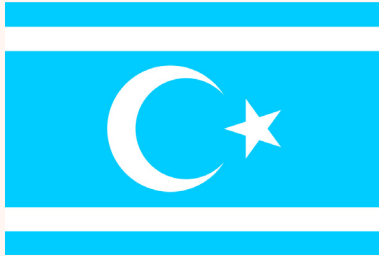
השטח המקווקו

הבהיר:

שטחים שסיפחה
ממשלת החבל
האוטונומי דה פקטו
בשנה האחרונה, מאז
פלישת דאע"ש לעיראק

(מקור: וויקימדיה)

דגל חזית הטורקמנים בעיראק

גבולות "טורקמנלי", מולדת הטורקמנים בעיראק
(מקור: Iraq and Gulf Analysis)

"חזית הטורקמנים בעיראק" מפעילה מיליציה חמושה הלוקחת חלק במאבק בארגון "המדינה האסלאמית" במסגרת "אל-חשד א-שעבי" ("יחידות הגיוס העממיות", הכפופות לממשלה השיעית בבגדאד). גם לאחר ההתקרבות הטורקית לאוטונומיה הכורדית בצפון עיראק בשנים האחרונות, שהובילה להתרחקות כפויה בין

היזידים, הנוצרים וגם בני המיעוט השבכי (קהילה אתנית-לשונית נבדלת שמחציתה סונית ומחציתה שיעית בהשתייכותה הדתית, דוברת שפה ייחודית, שחסתה בצלם של הכורדים ומעולם לא העלתה תביעה טריטוריאלית ברלנית) – חזו בהשתאות ובקנאה לא מבוטלת בסיפור ההצלחה של כורדיסטאן העיראקית, שבו השתתפו חלק מהטורקמנים ורוב הקהילה היזידית. תאבונם הפוליטי של המיעוטים בעיראק גבר גם למראה הצלחתם של השיעים, מיעוט גדול שנרדף במשך שנים ארוכות, להשתלט על השלטון בבגדאד אחרי נפילת שלטון הבעת'. הטורו שכווו נגר כל המיעוטים במדינה החל בשנת 2003 רק חיזק את תביעותיהם.

הטורקמנים

הטורקמנים היו הראשונים לתבוע פתרון טריטוריאלי לבעייתם. "חזית הטורקמנים בעיראק", המייצגת את רובם, ניצלה את החסות הפוליטית שהעניקה לה טורקיה משך שנים ארוכות ודרשה הכרה, לכל הפחות סמלית, מן הרשויות העיראקיות והכורדיות, כאוכלוסיה ילידית הזכאית ל"טורקמנלי" (Türkmeneli; "מולדת הטורקמנים") מכוח נוכחותה הרצופה בעיראק, לפחות מאז המאה השמינית לספירה.

הטורקמנים הם הקהילה האתנית השלישית בגודלה בעיראק, ולפי הערכות שונות היא מונה בין 800 אלף ל-2.5 מיליון נפש, הנחלקים כמעט שווה בשווה בין הסונה לשיעה ודוברים את השפה הטורקית בדיאלקט מקומי ייחודי.

פלישת ארגון "המדינה האסלאמית" בשנה האחרונה לשטחים נרחבים בצפון עיראק המאוכלסים בבני מיעוטים המיטה על האחרונים אסון גדול שסופו עדיין אינו נראה באופק, אולם במקביל גם חיזקה את פעילותן של התנועות הלאומיות בשטח.

דגל תנועת העצמאות האשורית

ללא הפרעה בעשור האחרון. אלה שלא נרצחו במתקפות טרור אולצו לשלם למיליציות האסלאמיסטיות מס גולגולת (ג'זייה) שבו פדו את חייהם ואת רכושם. כמו במקרים של מיעוטים אחרים, פלישת המדינה האסלאמית למוסול ביוני 2014 הובילה לפיזור המוחלט של הקהילה האשורית. כ-200 אלף אשורים מצאו

הטורקמנים לבין אנקרה, ממשיכה "החזית" לתבוע הכרה בזכויות הטורקמנים בעיראק ובקיומה ההיסטורי של מולדת טורקמנית במדינה.

טריטוריה זו של "טורקמנלי" כוללת בתוכה את כל השטחים בעיראק המאוכלסים בטורקמנים, שבמרכזם כרכוכ, תלעפר, ארביל ואף בגדאד. גם אם מימוש הריבונות הטורקמנית בעיראק הוא פנטזיה של לאומנים טורקמנים בשולי השיח הפוליטי של הקהילה, התביעה עומדת בעינה ומהווה עמדת פתיחה שה"חזית" משתמשת בה במגעים הפוליטיים עם הגורמים השונים בעיראק ובקהילה הבין-לאומית, כנקודת מוצא לדיון על הגנה לבני המיעוט הטורקמני בעיראק.

האשורים

האשורים בעיראק הם קהילת מיעוט נוצרית דוברת ארמית מודרנית. שורשיה בעיראק הם העתיקים ביותר מכל הקהילות האחרות, ויש המייחסים אותם לבני ממלכת אשור ששלטה על אזורים נרחבים במסופוטמיה הקדומה. מפקד האוכלוסין הרשמי שנערך בעיראק בשנת 1987 מנה 1.4 מיליון אשורים במדינה, המרוכזים בערים בגדאד ומוסול ובעיירות ובכפרים של "מישור גינווה", אזור המיעוטים ממזרח למוסול. אולם מאז הצטמצם מספרם באופן דרמטי, בעיקר בגין מחיר הדמים הכבד ששילמו במלחמת האזרחים בעשור האחרון, וכיום הם מונים 200–500 אלף איש בלבד.

הנוצרים בכלל והאשורים בפרט הפכו למטרה נוחה לארגונים אסלאמיסטיים שפעלו בעיראק

גבולות "אשור", מולדת האשורים בצפון-עיראק (מקור: ויקיפדיה)

עיראק, המיוחסות לממלכת אשור הקדומה. דרישות אלה הועלו בשורה של ועידות אשוריות שהגדירו את הטריטוריה האשורית באופן מדויק וטענו כי אוטונומיה היא הדרך היחידה להבטיח את שלומה של הקהילה. מאחר שהטריטוריה האשורית חופפת לחלקה המערבי של כורדיסטאן העיראקית ולחלקים ממחוז נינווה בצפון עיראק, נראה כי מדובר, כמו במקרה הטורקמני, בעמדת פתיחה סמלית שיש בה הצהרה עקרונית יותר מאשר תכנית פוליטית ישימה.

היזידים

המיעוט הדתי היזידי, המונה בעיראק לברדה כ-550,000 נפש, שכן במספר ריכוזים הומוגניים יחסית בצפון עיראק ובגבול כורדיסטאן

מקלט בכורדיסטאן העיראקית, אחרים הצטרפו למיליציה שקמה במקומות מושבותיהם של האשורים כדי להגן על חייהם ועל רכושם, ורבים אחרים עזבו את עיראק.

לצד ההגירה המסיבית אך ההדרגתית מעיראק התחזקה בקרב האשורים בעיראק בעשורים האחרונים גם פעילותה של "התנועה הדמוקרטית האשורית". זו תובעת כבר שנים הכרה באשורים כאחד ממרכיביה המקוריים והעתיקים של מסופוטמיה, ומזכירה כי האשורים נרדפו קשות ואף עברו רצח-עם בשלהי ימיה של האימפריה העותמאנית בעיראק (כחלק מרצח העם הארמני שהתחולל באנטוליה). בשנים האחרונות תובעת התנועה האשורית להכיר בזכותו של המיעוט על טריטוריות נוצריות הומוגניות יחסית בצפון

גבולות "איזידח'אן",
מולדת היזידים
בעיראק.

מימין למטה - מיקום
הטריטוריה על מפת
עיראק.

ברקע - הדגל היזידי
מקור: פייטבוק

דגל המיליציה היזידית

רפורמה וקידמה", שהתמודדה לראשונה בבחירות
לפרלמנט העיראקי בשנת 2003, הייתה הביטוי
הפוליטי הראשון של המגמה הברדלנית היזידית
בעיראק. היא זכתה במושב בודד בפרלמנט שאויש
על-ידי העומד בראשה, אמין פרחאן צ'צ'ו, ושחזרה
את ההישג גם בבחירות 2009. הרשימה חרתה על
דגלה את הדאגה לאינטרס היזידי בראש ובראשונה,

העיראקית. באוגוסט 2014 נקטע הקיום היזידי
באזורים הללו בעקבות פלישת ארגון המדינה
האסלאמית, גל אדיר של מאות אלפי יזידים היגר
למחנות פליטים ועקורים בכורדיסטאן העיראקית
כמו גם בטורקיה ובסוריה.

במהלך העשורים האחרונים, על רקע הזנחה
פוליטית וחברתית כפולה מצד הרשויות
העיראקיות והכורדיות, החלה לפעול בין היזידים
בעיראק ובגולה תנועה אינטלקטואלית שקידמה
דיון בזהות היזידית במציאות הפוליטית בעיראק.
ככל שהעמיקה מצוקתם של היזידים בשטח
קנתה לה התנועה אחיזה בקרב חוגים הולכים
ומתרחבים בקהילה היזידית, ואף הועלו תביעות
להכרה במיעוט כקהילה היזידית, ואף הועלו תביעות
ואינה ערבית. אולם "התנועה היזידית למען

בעוד שהשיעים והכורדים כבר ביססו לעצמם ריבונות טריטוריאלית בדרום עיראק ובצפונה, בהתאמה, התביעות הטריטוריאליות של הטורקמנים, האשורים והיזידים חופפות במרכז ובשוליו של אזור אחד בצפון עיראק - מישור נינווה.

הבתר-בעת'י. מיעוטים אתניים ודתיים שונים מעלים תביעות טריטוריאליות שבפועל סותרות או מוציאות זו את זו. בעוד שהשיעים והכורדים כבר ביססו לעצמם ריבונות טריטוריאלית בדרום עיראק ובצפונה, בהתאמה, התביעות הטריטוריאליות של הטורקמנים, האשורים והיזידים חופפות במרכז ובשוליו של אזור אחד בצפון עיראק - מישור נינווה. אזור זה, שחלקים נרחבים ממנו ננגסו בשנה שעברה על ידי ארגון "המדינה האסלאמית", הוא ליבה ומרכזה של מולדתם ההיסטורית של שלושת המיעוטים הללו.

בעבר היו טרודים כל המיעוטים הללו בניהול מאבקהם הנפרדים ובניסיונות לגיוס תמיכה בין-לאומית לסכלם ולמאבקם. אולם אירועי השנים האחרונות, ובפרט השנה האחרונה, עוררו בהם

והאשימה בחריפות את הרשויות הכורדיות והערביות המזניחות את היזידים ומנצלות אותם כ"מאגר קולות" לצרכי בחירות בלבד, בלא דאגה רציפה לצרכיהם במקומות מושבם.

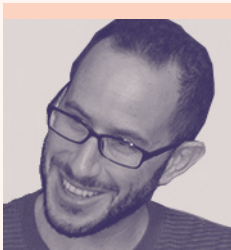
הברלנות היזידית התעצמה, כמובן, לאחר אוגוסט 2014, על רקע האכזבה (המוצדקת) של הקהילה מן הרשויות הכורדיות שנמנעו מלהגן עליה. "הבגידה הכורדית" הפכה את הקול הברלני מנחלתם של מעטים יחסית בשולי השיח היזידי לקול העיקרי הנשמע היום בקהילה. זו הסיבה העיקרית להקמת שורה של מיליציות יזידיות, ובראשן המיליציה היזידית בשם "הכוחות להגנת סינג'אר" (ששינתה שמה בינתיים ל"הכוחות להגנת אזירח'אן"), ולהתעקשות על פעולתה העצמאית על אפן ועל חמתן של הרשויות הכורדיות. פעילים יזידים שונים תובעים אוטונומיה, או למצער הגנה בין-לאומית, בגבולות שהם מכנים "אזירח'אן" (ארץ היזידים) בצפון-מערב עיראק, שם שכמעט לא נשמע קודם לאירועים בסינג'אר. לפי שעה, התביעות הללו אינן מגובשות במישור הפוליטי ואינן אפקטיביות, אולם הרדיפה הכורדית מחזקת את המגמות הברלניות בקרב היזידים ואת תביעתם לאוטונומיה בשטחי "אזירח'אן". בחודשים האחרונים אף תובעים נציגים יזידים בכירים בעיראק הגנה בין-לאומית לאוכלוסיה היושבת בשטחים אלה.

סיכום

הסקטוריאליות שמאפיינת את ייצוג המיעוטים בעיראק מאפיינת את דמותה של המדינה בעידן

מצוקה קיומית של ממש, שהובילה בתורה לבלבול מושגי רב ולתביעות שיש בהן מרכיבים של סיוע מדיני וצבאי בין-לאומי, ריבונות טריטוריאלית על פי המודל הלאומי-המערכי וזכויות היסטוריות של עם במולדתו, המוכרות גם משני צדי הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

לאחר שנה של נסיונות חסרי-תוחלת וחסרי-הצלחה להטות את תשומת הלב העולמית אל המצוקות הפרטניות של קהילות המיעוט בעיראק, דומה כי הגיעה השעה לשילוב ידיים בין מנהיגיהן ולהעלאת דרישה מאוחדת לכל הקהילות. רדיפתם השיטתית של המיעוטים במדינה יכולה להיפתר רק במסגרת האחת והיחידה שיש בה הגיון גיאוגרפי, בטחוני, פוליטי ובין-לאומי: "מישור נינוה". זו תהיה פשרה כואבת על דרישותיהם המקסימליסטיות, אך במציאות הנוכחית בעיראק ובאזור מוטב למיעוטים בעיראק ציפור אחת ביד משתיים על העץ.

עידן בריר הוא עמית מחקר בפורום לחשיבה אזורית ותלמיד לדוקטורט בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב.

שוק שרוק
מבט על ישראל והמזרח התיכון

הפורום לחשיבה אזורית
منتدى التفكير الاقليمي

מולד המרכז להתחדשות הדמוקרטיה